

Тұрысбек
Сәукетаев

Құзғын
тойған
қыс

Тұрысбек Сәукетаев
ҚҰЗҒЫН ТОЙҒАН ҚЫС

Хикаят

...Они лежали, а трава росла,
На тропах прямо, и к плетению приткнувшись,
Усевшись на завалинке сырой.
Как будто легче умирать снаружи,
Не в хате сдверью, глухо запертой.

«Заколоченный дом»

А.Марков

Кең дүние қауашақтай тарылды,
Не амал бар: артым – тұйық, алдым – жар,
Қазы-қарта жемейтұғын жарығым,
Көн тулақтың пұшпағынан болдың зар.
Ит кемірген қу сүйекті қайнаттым.
(Ол да болса ризық қой бұйырған.)
Кеуіп қалған қу тезекті қарадым –
Табам ба деп арасынан түйір дән...

«Шәрипаның зары»

Ел аузынан

БІРІНШІ ТАРАУ

Қаңтардың қарға адым күні қиялай барып қыбыладан үңірейе төнген көксүңгі шыңның ұшында алтын жамбыдай ілініп тұр. Тиіп-қашып терістіктен тіріле бастаған «қызыл шұнақ» ызғырық, «түрт, шайтаны» ұстап, әлде бір ойранды бастап жібергісі келіп тұр ма, ұлпа қардың үстінде ақ құйрығын арлы-берлі бұлғап-бұлғап қояды. Кеңірдектен қарға қылқынған түп-түп ши мен селдірей өскен тобылғы,

жыңғыл кебін жамылып серейіп-серейіп жатқан дөң-жоталардың басында жоқтау айтып тұрғандай, уілдей сыңсып, онсыз да жүдеу даланың сұрқын одан сайын қашыра түседі.

Жатаған тау сілемі қолтығын кең ашып, айқара құшақтаған күнгейі мол үлкен аңғар «Жылы сай» аталатын. Жылда Бисары ауылының үйір-үйір жылқысы шұрқырай жайылып, алты ай қыс тебіндеп шығушы еді, қазір қыл-құйрықтың өзі түгілі ізі де жоқ бұл маңда. Игілікке бұйырмай адыра қалған қалың қияқ құлақ қайшылап, сипай сырғыған желмен сыпсың-сыпсың сыбырласа жөнелген...

Кенет қара тұмсықтан қылт етіп бір сұр қоян көрінді – ақша қардың бетімен бір уыс құйын боп бұрқырап домалап келеді. Соңында тірсегінен әне-міне ала түсердей тұмсық созып ырсылдаған кер ауыз сары тазы. Оқ бойы жерде ұлпа қарды тізеден омбылап етек-жеңі даландай жүгірген еркектің қарасы шалынды.

– Иә, Алла, сәтін сала гөр! Сәтін сала гөр! – дұға оқығандай күбір-күбір етті де, ышқына айғай салды. – Жіберме, Ұшар, жіберме! Бас, бас!

Бар сүйегін сыртынан санап алғандай ырсиған тазы иесінің айтағымен дәл тұмсығының түбінде уыс-уыс қар шашып борандатып бара жатқан қос табанның бірін шап беруге мойын созған. Бірақ, жәй мытуға ғана жарайтын тіссіз қызылиекте не қауқар болсын, серпінді сирақтың тепкісінен тәлтіректеп барып әупіріммен әзер түзелді. Хайуандық ашумен қайта қайраттанып, апыр-топыр жеткен күйде бар екпінімен кеуделеп қағып кеп жіберген. Сұр қоян қарға бір аунап түсіп, зымырай жөнелді. Қолында тымағы ербеңдеген еркекте ес жоқ.

– Ойбай, Ұшар, кетті. Жіберме, қайыр, қайыр! Жіберме! – Жаны шыға айғайлап, бір қырын қалып бара жатқан қырқаға қарай қолын үсті-үстіне сермейді.

Ұшар, айтты-айтпады, есті ит екен, иесінің сілтеген бағытына қарай, қоянның алдын орағытып қақпайлап жүр. Сәлден кейін көбесі сөгілмеген аппақ қарды қиыр-шиыр шимайлап, үш қарайған үздік-создық түйетайды беткейді құлдилап бара жатты. Алдыңғы екеуі бірінен бірі қалып та қоймай, не озып та кетпей, тірсек тістесіп, ұмар-жұмар жұп жазар емес. Соңғының аяғына тас байланғандай жүрісі ауырлап, бірте-бірте ара қашықтық алыстай берді. Жүрісі шабандаған сайын айғайы күшейіп, «айырылдым-ау, құрыдым-ау» деген шарасыздықпен жан ұшырта қолын ербеңдетеді. Ескі күпінің арқасы терден түтіндеп кеткен. Бет-аузын жүн басып, суы тартылған құдықтай көзі шүңірейген кісікиік сияқты жабайы біреу.

Бұл – осы алқапқа аты әйгілі аңшы Нұрбек қой. Сері көңіл серік қылса, үкілі домбыра, жүйрік ат, құмай тазы емес пе ер жігіттің жұлдызын жарқырата түсетін. «Ұшар» десе құлағы елең етпейтін кім

бар еді. Таң айырып тырағайлаған талай көкжалды тірсектен іліп, тырапай асырған құмайдың ендігі түрі мынау, жұдырықтай қоянға қауқары жетпей қансорпа.

Ел қатарлы құлатөбел ғана тірлігі бар болатын. Мына «Аша тұяқ қалмасын!» деп, қамшы үйіріп қара құйындай ұйтқыған ұраннан қазірде шайқалмаған шаңырақ қалды ма? Салпаңдаған жылтыр қап тапаншасы санын сарт-сұрт соғып сабылған өкіл мен әкімнен көп нәрсе жоқ. Жаппай колхозға бірігіміз деп ала өкпе. Қойша иіріп қойып, түйіле сөйлеп, қызыл мата жабылған үстелді жұдырықтарымен түйгіштеп-түйгіштеп кетеді. «Хош» деп өзің ұмсынсаң да, оқырынып туласаң да – бәрі бір қылша мойныға түсер қыл шылбыр осы дегенді білдіріп кетеді. «Кіру-кірмеу әр кімнің өз еркінде» деп, ұзын саясаттың сойылын соққансып мәймөңкелеткенмен, жеме-жемге келгенде тірерге тұяқ тастамай, жарлының аузын аққа тигізіп отырған жалғыз сиырына дейін сыпырған. Көктем шығар-шықпаста басталған науқан болса бір сәрі, жер тырмалап, қап түбіндегі қалған-құтқанды сепсе де, өлмес күннің қаракетіне кірісер еді ғой. Жаздың қақ ортасында төбеден жәй түскендей тарпа бас салғаны қай сасқаны! Бауырын тартып күнелтіп отырған төрт түліктен тышқақ лақ қалдырмай тартып алғанда, пісіп тұрған егіні, толықсып тұрған бау-бақшасы жоқ, киіз туырлықты қалың қазақ топырақ жалай ма?! Мұны ойлап қабырғасы қайысатын ешкім жоқ. Аулыдың әкімінің де, ауданның әкімінің де аузынан көбігін шашып айтатыны бір-ақ сөз: Колхоз! Колхоз! Сонда қалай, аштан қырылу үшін колхоз құру керек пе! Әлде, әне бір газеттерде дүрілдетіп жазып жатқандай, «пәленше ауданның шаруашылығы жаппай коллективтендірілді» деп, ақпар беру үшін колхозға біріге ме?.. Әйтеуір, қалай ойласа да түбі жеткізбес тұңғыық.

Алдындағы азын-аулақ ұсақ пен жалғыз сиыр маңырап-мөңіреп колхоздың қорасына қарай айдалғанда шыбын шаққан құрлы көрмеген. Кезек Ақтұйғынға келгенде қатты толқыды. Ақтұйғынсыз күні не болатынын елестете алмай дел-сал. Құлынынан жал-құйрығына шаң жуытпай үкілеп ұстаған жан серігі ғой. Ел аузына ілініп, «Нұрбек» атанып жүргені де соның арқасы. Қарада қасқыр соғып, талай-талай дүбірлі жарыста бәйге алған. Бұл тіпті, тұяқты түгілі, «шайтан арбаның» өзіне шалдырмаған сәйгүлік емес пе! Баяғыда, машинаның бұл жаққа жаңа келе басталған кезі. Көрген де таң, көрмеген де таң. «Астағифиралла, ат сүйреткен арбаны көріп ек, өзінен өзі дар-дар етіп зырылдаған көк темірді кім көрген!» деп жағаларын ұстайтын. Бір күні бір топ жігіт көкпардан қайтып келе жатқан. Анандайда айдау жолды шандатып «шайтан арба» өте шыққаны. Еріккен жігіттер қарап тұрсын ба. Қиқу сап әйда қуа жөнелсін. «Әне қашты көк шайтан, міне қашты көк шайтанмен» талай қырқаны артқа тастады. Іштерінде не бір дәмелі жүйрік бар еді, бірі де маңайлай алар емес. Биік жалдан құлдилай бере шамын жылт еткізіп жоқ болған машинаның соңынан қарап тұрып: «Әй, не дегенмен өзі де

қатты састы-ау, бәлем. Құйрығы қызарып кетті ғой!» деп, кеу-кеу даудырлап ат басын іріккен. Тек бұл ғана сонау Шонабайдың көк жазығына дейін қапталдаса шауып барып, алдын бір орап кері қайтып еді. Кейін Ақтұйғын туралы сөз бола қалған жерде: «әлгі Нұрбектің «шайтан арбадан» озатын Ақтұйғыны ма?» – деп, жұрт таңдай қағып отыратын. Сөйткен Ақтұйғыннан айырылғаны – топшысынан қайрылғаны емес пе!

Кім ен жайлаған еркін өмірін там сағалаған тақ-тұқ тірлікке оңайшылықпен айырбастай қойсын, «мал ашуы – жан ашуы» деп ширығып, тәуекелге бас тігіп жатқандар да баршылық. Орманы сыңсыған таудың сай-саласына сіңіп кете ме, тесік тауып шекара асып кете ме – әйтеуір, кеште тұрған кейбір ақбоз үйдің таңертең орнын сипап қаласың. Әуелгіде бұл да құйысқаны қопандап барып, ақылға жеңдірген. Таразыға тартып зерделеп көрсе, қанша жерден сәйгүлік-тұлпар дегенмен, туған жердің бір түйір топырағына татымайтын іші – боқ, сырты – түк жаман тай екен. Жүйрік деп елден безгенде, бес күндік дәурені озған соң қу басты қадаға іліп қойып, қайран жұртым деп боздап отырмақ па!

Іші қан жыласа да қайтеді, амалсыз көнген. Ауыл шетіндегі шаңдақта үйездеген колхоздың қырық құрау табынына жетелеп алып келді. Құлағын қайшылап, ауыздығын күрт-күрт шайнаған Ақтұйғынның езуіне қолын салып, сілекейін алақанына жақты да, жүгенін сыпырды.

– Қош, жануарым. Тірідей айырылам деп ойлап па едім! – Көзінің алды неге ысып бара жатқанын сезген жоқ.

Ертеңінде ойнақтаған Ақтұйғынды басқарма Әубәкірдің астынан көргенде жүрегіне әлде кім ине сұғып алғандай болды. Басында көнетоз милиция қалпағы қоқырайып, сәнім енді түзелді деген кісіше қаққан қазықтай қаздиып қалыпты. Ақтұйғын мұны анандайдан байқап, танауын делдите оқыранып тартыншақтай беріп еді, қақшиған немеге жан біткендей, борбайға бір тартып шаба жөнелді.

***

Көлді дауыл шайқаса, түбіндегі шөккен ылай-қоқсықтың бетіне қалқып шыға келетін әдеті емес пе. Осы Әубәкір бір кезде тақымы тайға, аузы майға тиіп көрмеген тақыр кедейлігі өз алдына, шаруаға қырсыз, қозы бағуға жарамайтын қор еді. Ұйықтап қалып баққан малынан айырылып, не ит-құсқа жегізіп қожайынының қамшысынан көз ашпай жүретін. Ана байға барып бір жалданады, мына байға барып бір жалданады. Жарғақ құлағы жастыққа тимей мал-мал деп зар қағып тұрмаған соң, табақ босатар масыл кімге дәрі. Бүгін мына ауылдан көрген Әубәкірің біраздан соң шоқпытын арқалап басқа ауылға беттеп бара жатқаны. Алғаны – әке-шешесі обададан өлген жетім қыз еді, еті тірі,

пысық болып жолықты. Біреудің сабасын пісіп, біреудің киізін басып қараша үйдің нан-шайын айырып отырған сол. Кешке жақын от басында итиіп, балалардың алдындағы кетік аяқтың түбіне көз сатқаннан басқа бұдан сабақты жіп пайда жоқ. Жұмыс істеп береке таппаған соң, ақыры бұл құлқын күйттейтін арсыз кәсіпке көшкен. Жалпақ елде не көп – торқалы той, топырақты өлім көп, ондайда қазақтың кең дастарқаны кісі алалай ма, ит екеш итке дейін сүйек тиіп қарық болып қалады. Жаман шапанын қағып-қағып киіп алады да, саусылдаған көп қыдырмаға ілесіп, ауыл-ауылды адақтап жүргені. Ішкен ас түске жетпейді, көрген қызық естен кетпейді, не бір жайсаң мен қасқа бас қосқан жер ғой, ақынның жырын, жақсының сырын тыңдайын деген ой-сезім жоқ, бір тойғанын олжа көріп, ошақтың басы, босағаның қасы демей, кекірген жерінде қор етіп қылжия кететін.

Айналайын өкімет енді, міне, тепкі көрген талай тесік өкпенің көзін ашты ғой, есіктегі басын төрге сүйреп, хан ұлымен теңгеріп отыр. Асып-тасқанның кеудесін басып, қылыш суырғанның қылша мойнын қырықты. Малдың буымен ісіп-кеуіп, жел жағынан жүргізбейтін сасық байларың бұл күнде бетегеден – биік, жусаннан аласа, кешегі отымен кіріп, күлімен шыққан жалшыларына жетім баладай жаутаң-жаутаң етеді. Құдай теңгермегенді адам теңгерді деген осы емес пе, бұдан артық қандай әділеттілік бар! Бірақ, жақсы мен жаманның, ер мен ездің арасындағы ала жіпті елемей бір санатқа қосып жібергені қиын: адал ісіңе, алақаныңның күсіне қарамай, тағдырыңды шешер таразыға мал-мүлкінді салды. Малың көп болса – қан сорғыш қанаушы байсың, жоқ болса – қорлық көрген кедейсің. Сонда шапаны жыртықтың бәрі бірдей езілген еңбекші ме? «Алма піс, аузыма түс» деп, шырпы басын сындырмай шалқадан сұлап жатып алатын кержалқау мен құнтсыз езге қашан шыр бітіп көрген?

Бірақ, бақ шіркін қонайын десе, кісі таңдамайды екен ғой. Аласапыран заманның ала құйын желі жапа шеккен жарлы, кедей деген дақпыртпен алақанына салып, аспанға көтеріп алды да кетті. Дуан басындағы қос қабатты қыш үйдің маңдайшасында қызыл жалау желбірегеннен-ақ Әубәрікке желік біткен. «Күнім туды, өкімет – менікі!» деп, кеудесін ұрып шыға келді.

Елде бұрынғы күй жоқ. Бір өзі бір бұрышты толтырып күрп-күрп п ісілетін сабалардың бүйірі түсіп шөміген. Қырық қазанның құлағын тістеген қыдырма түгілі құдасы келсе де қыржымай қарсы алатын үй кем де кем. Құланның қасуына мылтықтың басуы дөп келіп, ауыл-ауылды аралап қызыл әскерге кісі жинап жүрген былғары шекпенді, шалғы мұрт: «киім береміз, тамақ тегін» деген соң, ойланбастан ере салған. Сол-ақ екен Әубәкірдің тасы өрге домалап сала бергені. Әуелгіде «әскердің ат қорасын тазалайды екен» дегенді естігенде «е-е!» деп, жұрт мұрын шүйіріп еді, іле-шала: «ойбай, аудан басындағы абақтыны күзететін болыпты» деген хабар жеткенде «о-о!» деп,

ауыздары аңқиып қалған. Ол таңырқаған таңырқаған ба, ауыз ашқанның көкесін дөкей бір өкілмен еріп ауылға келгенде көрді. Аяғында сықырлаған қисық табан құрым етік, иығында шошайған мылтық, мүлде танымайтын адамдай айналасына иегін кекжितеді. «Е, өзіміздің бала ғой!» деп, қауқылдаған шалдар мен жаман шапаны жалпылдап талай бірге қозы баққан құрбы-құрдастары еркінсіп бірдеңе дейін десе, «кәнчәй!», «мәлчәйт!» деп, қысқа қайырып қырқып тастайды. Анталаған ел не күлерін, не күлмесін білмей дал. «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» – талайдың тілінің ұшында тұрса да айтуға қаймықты. Өзіне қарап тамағың жыбырлағанмен, мылтығын көргенде тілі құрғыр күрмеле береді екен.

Араға жарты жыл салып, бір топ комиссиямен қайта оралғанда, тіпті, қырып кете жаздады. Азық-түлік салығының орындалмай жатқанын айтып қатты шүйлікті. Ауыл белсенділерімен бірге үй-үйді аралап, қарындағы май, кебежедегі тары-талқанға дейін хатқа түсірді. Бетін тырнап бажылдаған қатын-қалашты желкеден түйіп, оған болмаса, басынан асыра мылтығын гүрс еткізіп, аядай ауылды бықырт тигендей қылған. Боранбайдың қатыны: «осы қайыршы ақырып, төбемнен мылтық атқанда шошып кетіп, ішімдегі балам түсіп қалған!» – деп күні кешеге дейін қарғайтын. Енді жұрт «Әубәкірдің құрысын!» деп, азар да безер боп, қарасын көргенде қашатын болды.

Сол күні кешке қарай ауыл совет кеңесінде жиналыс өтті. Қызыл мата жапқан ұзын үстелдің шетінде отырса да, Әубәкірдің қабағы аса қатулы, төрдегі үлкен өкілің оның жанында жәй ыржақай бала секілді – аракідік айналасындағыларға әлде нені айтып, тісі ақсия күліп қояды. Кісі қорыққанын сыйлағанмен, сыйлағанынан қорқа ма, үлкен өкілден онша ығыспай, елдің дені Әубәкірдің қас-қабағына жаутақтап отыр. Сыздаған сайын күш, түпкі билік сонда жатқандай болып көрінеді.

Көпшілікке сөз берілгенде түйеші Салық көмейін сөз кернеп бара жатқандай, елден бұрын көститіп күс-күс қолын көтерген. Дін, құдайға қарсы күрестің қаны жерге тамбай тұрған кез емес пе, аузына қай сайтан салғанын кім білсін, сорың құрғыр салған жерден мақалдап: – Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады, қатты-қатты сөйлесе... – дей бергенде, Әубәкір жөткірініп, үстелдың бетін қарындашының түбімен тақылдатып еді, есі шығып сасқалақтаған байқұс: – ...қатты-қатты сөйлесең, қайта ініне кіріп кетеді! – деп, жұртты қыран-топан қылған.

Келе-келе Әубәкірдің әпербақан айқайына ет үйреніп: «Бұйтпесе Әубәкір бола ма!» дегендей бір ұғым қалыптасып кеткен. Мешелді есер қылатын өзінің келеңсіздігі мен лағып бара жатқанда бетінен қақпай, «күл болмасаң, бүл бол!» дейтін айналасының енжарлығы ғой. Сиынған діні, әдет-ғұрыпы пайдасыз ескі-құсқы нәрседей тарихтың отына тасталып, ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін білмей, сең

қаққандай теңселген ессіз тобырда ондай тегеурін қайдан болсын. Құлдық деп бас шұлғыған сайын Әубәкір өршелене түсті. Ішінде комсомолы бар, бір топ жасты желіктіріп тапа-тал түсте күмбезі күнге шағылысқан осы маңдағы жалғыз мешітті қиратты да тастады. Көріп тұрған дүйім жұрттың бірі араша түсіп ләм деуге жараған жоқ. Қайта екі жарылып, өз ара дауға кіріскен. Таяғына сүйеніп қалт-құлт етіп жанына барған Омар хажыны шап беріп: «молда-қожамен, міне, осылай күресеміз!» деп, өңірін жапқан аппақ сақалын шолтаң еткізіп шорт кесіп алғанда, қалың Бисары: «Астағифиралла!» деп, жағасын ұстаса, аз ата Жәдік: «Е, бізден де біреу шықты-ау. Есе-теңдік бермеген Бисарының кеудесіне бір міндік пе, бәлем!» – деп, ерлік жасағандай иығын қомдап, көтеріліп қалды.

Үйірілген қамшының ысылы, әпербақан айғайдың жаңғырығы әлде кімдердің құлағына күрескерліктің аттан салған дабылындай болып естілетін болу керек, тегі. Жұртқа тізесін батырған сайын Әубәкірдің айдарынан жел есіп, ақыры міне, бір колхозға дырдай бастық болып шыға келді. Колхоз басқаратындай шаруаның қыр-сырын білетін көзі ашық біреу болса екен-ау. Қолына шошайтып мылтық ұстады деп, бастық қып қоя салатындары қызық. Ауданнан ере келген екі өкіл сайлау жиналысын ашып: «Кедей десең – кедей, Таптық санасы жоғары. Бай-құлақтарға қарсы белсене күресіп, Кеңес үкіметіне шынайы берілгендігін танытты. Аудандық комитет осы жігітті лайық көріп отыр. Бұған қалай қарайсыздар?» – деп, колхозшылардың талқысына салған. Бисарының бір ақсақалы:

– Шырағым-ау, колхозыңды бұрын кім көрген. Ортақтасқан іс озық деп жатырсыңдар ғой, ортақтасыңдар. Қойды серке бастайды, елді көсем бастайды, бұл да бір білетін адамның ойлап тапқан ақылы шығар. Қарап отырсам, бір колхозға бір рулы елдің мал-жаны бірігеді екен. Баяғы Темірхан болысқа да мұндай мал бітпеген. Жаңа ана, Әубәкір баланы «таптық санасы жоғары» деп жатырсыңдар, жоғары болса, жоғары шығар. Азаматын ардақтаған – өсер елдің мінезі. Мақтағандарың дұрыс. Бірақ, тобылғыдан садақ ие ме? Торқадан сауыт кие ме? Күні кеше көз алдымызда өскен Әубәкір ғой. Бір көген қозыға ие бола алмаған адам бір рулы елді қалай басқармақ? Қолы көтермес шоқпарды беліне байлап тұрған жоқпыз ба, ағайын? Осы жағын да бір ойланайықшы! – деп, күдік білдіріп еді, Әубәкірді ен тағып иемденіп, тайлы-таяғы қалмай түгел жиналған қалың Жәдік ауыз аштырсын ба: «Артыңдағы айтағыңды білеміз. Атасы бөлек деп қия тартып, қисайып отырсың ғой. Өкімет – кедейдікі. Кедей деген – осы. Көзіңді ашып қара!» деп, өре түрегелген. Оған, заман қалай боладымен әр түрлі айла жасап колхозға еніп алған жымысқылар қосылды. Олардікі - іс білмейтін осындай ұр да жықтар тізгін алып, былықтыра берсін, тоздыра берсін іштен; тұралаған колхоздан ертең жұрт екі қолын төбесіне қойып өзі-ақ тоз-тоз боп қашады деген жіңішке есеп.

Басқармалық қолға тиген соң бұрынғы шалқайған-шалқайған ба, Әубәкіріңнің танауынан ақсарбас құрт ыршыды. Жілік-жілігіне балқытып қорғасын құйғандай аяғын баса алмай бір жолата талтаңдап қалды. Ұршықтай үйіріліп тұрған жігіттің бір-ақ күнде бұлай өзгеріп шыға келгеніне жұрт ен таға алмай дал. Жамандыққа қиғысы келмеген көңілмен кейбіреу далбасалап: «е, қайтсін байқұс, шабына шиқан шыққан көрінеді» деп, сәуегейсиді. Ол жеріне ондай пәле шықса, атқа қалай мініп жүр? Ақтұйғынды колхозға өткізгеннен бері бір күн тоқымы құрғаған емес. Құдды бір баяғының мырзасы дерсің. Алтындатқан ер-тұрманы жалт-жұлт етіп ойқастаған Ақтұйғынның үстінде қалпағы қисайып қаздиып отырғаны. Алғашында қой соңында салпаңдар қойшының тақымына түсіп қор болғанша, серінің жүрісіндей емес пе, Әубәкірдің мінгені дұрыс қой деп көңілін жұбатқан.

Бір күні кеңсе алдында қаңтарулы тұрған ақбозды көргенде көзінің алды қарауытып жүре берді. Қу қаңқаға тулақ жауып қойғандай, көзі былшықтанып, ырсиған сүйегі ғана қалған.

– Айналайын, Әубәкір-ай, – деді кеңсеге кірген бойда аман жоқ, сәлем жоқ. – Хайуан да болса обалы бар емес пе, Тұлпар еді, тулақ қылыпсың ғой. Белін суытып біраз күн басқа ат мінші!

– Ол ненің ақысы? – деді Әубәкір туатын саулықша ыңыранып.

– Ақтұйғынды өзіме бере тұршы, бағып берейін.

– Шаңыраққа қара! – Әубәкір оң жақ шантағына жантая, қолындағы қызыл қарындашын төбеге шошайтты. – Қайда тұрғаныңды білесің ба? «Өзіме берің» не сөз?

– Қайтейін, өзімнің Ақтұйғыным ғой, жаным ашып кетті.

– Өзіңнің Ақтұйғының да, Көктұйғының да жоқ – ұқтың ба, жолдас Жұманиязов? Бәрі – колхоздікі! Сенің жаның ашыған нәрсеге менің жаным неге ашымайды? Сен мейірбансың да, мен тас жүректің бе? Жоқ, жарқыным! Сен жекеменшіктік көзқарастың шырмауындағы адамсың. Өзімдікі деп өзегің жыртылады. Мал-мүлкіңнен айрылғың келмейді. Мұның артында колхозды жек көрушілік жатыр. Социализмді жатырқау деген сөз бұл. Мालыңды, құрал-сайманыңды колхозға бергеніңмен жүрегінді, ықылас-ниетінді берген жоқсың! Бай-құлақтарды тап жауы ретінде түп-тамырымен аластадық. Бірақ, әлі де болса колхоз жұмысы ойдағыдай өрге баспай отыр. Неге? Өйткені кедей атын жамылғанмен кер заманды көксейтін сен сияқты кері тартпалар, бай-құлақтың құйыршықтары кедергі жасауда. Міне, Сталин жолдас соларды тез арада әшкерелеп, аяусыз күрес жүргізуге үндеп отыр! – Әубәкір бар денесімен бұрылып, желке тұсындағы үлкен суретке иек қақты. Басқарманың жылтыр төбесінен қылт-қылт қиып қараған қара мұрт «иә, солай» деп, жыбыр еткендей болды.

Салы суға кетіп сыртқа шықты. Қорғалақтап өз атына өзі жақындай алар емес. Тағы бірдеңе деп жүрер деген қорқыныш аяқ-қолын жіпсіз матап тастағандай. Анандайдан көз сата мүсіркеп, күбір-күбір айналып-толғанып біраз тұрды да, кеңірдегіне тірелген ащы запыранға булыққан күйі теңселе басып алыстай берді.

Бірақ Ақтұйғынның ғұмыры бәрі бір ұзақ болған жоқ. Екі өкпеге тепкілеп күнара аудан мен ауылдың арасына шапқылаған Әубәкір түбіне жетіп тынды. Терін баспай отқа қойса, карта ойнаған жерінде таң асып қаңтарулы тұрса, тұраламай қайтсін. Қыран ұшып келе жатып, тұлпар шауып келе жатып мерт болады деген, тегі, рас сөз шығар. Бір күні Әубәкір екі етегі далақтап аудан жақтан құйғытып келе жатқанда, ауылға жете бере Ақтұйғын омақаса құлапты. Жатқан жерінде зәр орнына қан сұлатып, тұяғын бір-ақ серпіпті. Ымыртқа қарай бұл барғанда теңкііп жол жиегінде жатыр екен. Аяқ асты болмасын деп, басын кесіп әкеліп қадаға іліп қойған. Көзі түскен сайын қу бастың қуысында уілдеген жел оралмас күндердің өкінішін айтып өксіп тұрғандай жүрек тұсы шаншып-шаншып кетеді.

***

Енді, міне, жүген ұстап жаяу қалғаннан бергі тірлігі осы. Таң қылаң бере ырсиған кәрі тазыны ертіп күнде аңға шығады. «Өлмегенге – өлі балық» дәме ғой, әйтпесе аштан бұратылған кәрі тазы мен қара жаяуға қайбір тырнақты мен қанатты шалдыра қойсын. Аң дейтін аң да жоқ. Жылда осы уақытта Жылы сайдың жықпыл-жықпылы шіл, қоян, түлкі, қарсақтан жыртылып-айырылатын, биыл жер ауып кеткен бе, жым-жылас. Із кесіп қай сайға барса да, қардың беті қалам ұшы тимеген ақ қағаздай жып-жылтыр боп жатқаны. Жыбырлаған жәндіктің қолға түскені – олжа. Тышқан көрсе де бас салады. Жылтындаған ол құрғыр оңайлықпен ұстата қоя ма, жып беріп шидің түбіне сүңгіп кетеді. Әйда кеп жалаңаш қолмен қарды бұрқыратып жанталассын. Бірақ, көбінекей ондайда тұмсығын қарға тығып қорс-қорс иіскелеген Ұшар бұрын тауып алып қылғытып жібереді...

Су ішкілігі бар шығар, әзірге, әйтеуір, құр қол қайтқан күні жоқ. Әнеу күні қасқыр жарған еліктің үстінен түскені. Иттен жасқанды ма, әлде тойып алған ба, екі көкжал онша айбат шекпей, анда-санда бір бұрылып қарап, қыр аса берді. Сүйегіне дейін қалдырмай шапанға орап, сүйреп әкелген сол өлексені біраз күн талғажау қылған. Бүгін тағы да сәтін салып, ор қоянның жолыққанын көрмейсің бе. «Иә, сәт, иә, сәт! Жаратқан ием, шиедтей сәбиімнің көз жасын есіркей гөр!»

Нұрбек омбы қарға бір құлап – бір тұрып жүгіре басқан күйі қия беткейді құлдилап келеді. Шығандап барып қайта оралып, оңды-солды бұлтақтаған қоян мен тазының ізін төтелей кесіп, тік-құлама тұстан отыра қалып, сырғанап түсіп, әзірге аралықты оқ бойынан асырған

жоқ. Етектегі анау жарлауытта қарайған – Омар хажының ескі қыстауы. Баяғыда Әубәкір шолтырайтып сақалын кесіп алғанда: «Көр де тұр, хажының киесі ұрады!» деп, жұрт шулап еді, Әубәкірге түк те болған жоқ, қайта тасы өрге домалап құтырып келе жатқан жоқ па күннен күнге. Есесіне, есердің қорлығына құсаланған Хажы аузы-мұрнынан қан кетіп, жұмаға жетпей қайтыс болған. Бала-шағасы кейін кәмпескеге ілініп, жер ауып кетті. Күмбезі ортасына түскен мешіт пен қабырғалары қаңқайған қора-қопсы жараның орнындай үңірейіп-үңірейіп тұр.

Жаңа Ұшарға «қайыр, қайыр!» деп, осылай қарай қолын үсті-үстіне сілтегендегі ойы – қораның біріне қуып әкеліп тықса, бұрышқа қамап жүріп ұстаймын ба деген далбаса үміт еді. Ақылыңнан айналайын, көкейіндегісін қағып алғандай, міне, қақпайлап алып келе жатқанын көрмейсің бе!

Ұлпа қарды омбылаған оңай ма, екеуі де шаршап баяу бүлкекке көшкен. Алдыңғы екі аяғымен тік шапшып, шоқақ-шоқақ қарғыған қоянды кәрі тазы жетіп барып тірсектен ала түседі. Бірақ, қауқарсыз қызылиектің мытығанын қайтесін, бір-ақ серпіп сытылып кетеді. Ақыры тістегеннен түк өңбесін білді ме, анандайдан айтақтаған иесіне жалтақ-жалтақ қарап қойып, қол шошайтқан жағына қарап қоянды қайырып әлек. Шіркін, баяғы кезі болса бақыртып бір-ақ баспай ма. «Жұт жеті айғайынды» деген рас. Аяқ артар қотыр тайы қалмай, дастарқанында түйір дәні болмай, аштық пен аяз аш қасқырдай азуын ақситып, алқымынан ала түскенде құтқарар деп үміттенген жалғыз тазысының сиқы мынау. «Ұшарым аман болса, аштан өле қоймаспын» деп, арқасын кеңге салатын. Кәрілікке сыр бермей келіп-келіп, дәл биыл тісі түсіп қаусап қалғанын қайтерсің.

Ит аузындағы тышқанға таласарын бейбақ басы білді ме! Он үш жылдан бері серік боп келе жатқан Ұшары тірі тұрғанда басқа күшік асырап баулимын деген ой қаперіне кірмейтін. Сөйтсе, тозбайтын темір, озбайтын өмір жоқ екен ғой. Қара басқанда, жығылған үстіне жұдырық боп, қиюы қашқан тірлікке кәріліктің дөп келгенін айтсайшы.

Қыс басына дейін, күйі кеміп, қызылы қайтпай тұрғанда, онша көп сыр бере қоймаушы еді. Қоян, суыр, түлкінің күшігі, саңырау құр секілді ұсақ-түйек аң-құсты мытып, буындырып өлтірмесе де, далақтап бұл жеткенше тырп еткізбей желкесінен басып жатып алатын. Тіршіліктің барлық мәні бір үзім нанға тіреліп, өзің тышқан аулап, қоңыз теріп тентіреп жүргенде иттің бабын ойлауға шама қайда! Тамақтан өтерді қимайсың. Қинала-қинала тастаған сүйек-саяғыңды қаужауға халі жоқ. Ши-шеңгелдің түбін тіміскілеп аузына ілінгенімен күнелткен байқұста қайдағы қауқар. Міне, қабырғасы ырсиып қарасүмек болып қоянның соңынан сүлкілдеп келе жатса, онысы

қаныңда қиқу салған туа бітті ескі құмарлық емес, «жесем, жесем!» деп өзегінде ұлып аранын ашқан аштық қой. Текті итті бүйтіп қорламай, баяғы кез болса, аңшы жосынымен, бір уыс май асатып, қақ маңдайдан атып салмас па еді!

Үздік-создық шұбатылып қыстаудың шетіне де ілікті-ау. Қарманатын сәт осы. Қапы кетсең, саныңды соғып қала бергенің. Үміт пен күдік тай-талас түсіп, шыбын жаны шырқыраған сайын Нұрбектің бойына қайрат қосылғандай жүрісі ширайын деді. Емпеңдеп жүгірген күйі айқай сап, аңғал-саңғал қора жақты нұсқай қолын үсті-үстіне сермеді: – Ұшар, былай қарай қайыр. Былай! – Бірақ Ұшары құрғыр айғайын құлағына қыстырар емес. Ауланың ортасындағы әне бір қалқайған діңгекті айналқостап кеткені несі? «Япыр-ай, еңбегі еш болып айырылып қалар ма екен?» – Ұшар деймін, ойбай, былай қайыр, былай. Қора жаққа қайыр!

Ұстап беремін кел-кел деп құшағын үңірейте ашып қора-қопсы тұрғанда жалғыз ағашты шыр айналып не қара басты бұл бейбақты! Байланып қалғандай шиырлап шықпайды ғой, тіпті! Діңгек түбінде әне бір дөңгелене қарауытқан не нәрсе? Е, құдықтың аузы екен ғой. Ойқастай қашқан қоянның адымын аштырмай алдын орап, құдықты шыр айналдыра қуып жүр. Айналған сайын шеңбердің ауқымы қусырылып барады. «Япыр-ау, не істегелі жүр?» деп бұл жеткенше, қақпаймен ернеуге таяй берген қоянды Ұшар кеуделей бір-ақ қағып, құдықтың ішіне топ еткізді. «Бол, бол, тез!» дегендей қыңсылап аяғына оратылған Ұшарды мойнынан құшақтай алды: – Ақылыңнан айналайын, сырттаным сол! Айлаң адамнан артық қой сенің!

Апыл-ғұпыл шапанын шешіп қардың үстіне тастап еді, Ұшар ежелгі дағдысымен бауырын төсеп сұлап жата кетті. Нұрбек беліне ораған ұзын қыл шылбырын шешіп, бір ұшын діңгекке байлады да, қармалып төменге түсті. Құдық онша терең емес екен. Құрық бойы жетер-жетпес қана. Түбіндегі көк шеге мұз сүймендесең ойыла қоймас. Өкшесі тиген бойда тыраң етіп бір құлады да, дір-дір етіп бұрышта тығылып жатқан сұр қоянның үстіне қона түсті. Алқымынан шеңгелдей қысқан қолдарына әл берер болмаған соң бар салмағын сала тізесімен жаншып езгілеуге көшкен. Шыңғырған баладай ышқына қырылдап, аяғымен жер тарпып тыпырлаған күйі біраз жатты да, сұлық қалды.

Олжасын беліне байлап, арқанды өрмелей сыртқа шықты. Жер-дүние көгілдір нұрға бөгіп, жайнап кеткендей. Мұртының ұшы жыбырлап, өз-өзінен жымыңдай береді. Қоянды құлағынан салақтата ұстап, баға жетпес байлықтың қожасындай айналаға ақсия қарап тұр.

Ұшар бұл қылт етіп құдықтан көрінгенде-ақ аяқ-қолын бауырына жиып, атып тұрған. Бұның кербезденген шабан қимылына шыдамсыздық білдіріп, «ием-ау, біз жаққа да көз қырыңды салсаңшы.

Еңбегіміз бар ғой» дегендей, тілін жалаңдатып, қыңсылап қояды. Нұрбек қонышынан жарқ еткізіп кездігін суырып алды да, әлде не іздегендей айналасын қыдырта шолып ойланып қалды. Сонан соң тымағын шешіп қардың үстіне төңкерді. Шалажансар қоянды «бисмилла» деп алқымынан орып кеп жіберді. Тамшы қалдырмай тамызып алған жылымшы қанды уыс толтыра бір ұрттап еді, көзі шырадай жанып шыға келді. «Тағы, тағы» деп өзегінде ұлыған нысапсыздықты әзер тежеп, қолы қалт-құлт етіп тымақты Ұшардың алдына жылжытты.

Батар күннің сәулесі ара-тұра түртіп-қашқан желге бір желп етіп мың құбыла ұшқын атқан ақша қардың үстінде тиянақ таппай секеңдеп жүр. Найза шыңның көлеңкесі сонадайдан түксие төніп еңбектеп келеді. Айнала жым-жырт. Ши басындағы сыбдырға дейін өшіп, сықыр еткен дыбысқа селк ете түсетіндей. Үркек, үрейлі тыныштық. Бөрі тісті бұзық түн қыр астынан мен мұңдалап қара туын желпіп-желпіп қояды.

Үңірейген ымырттың ұзын сирақ көлеңкесін алдына салып алып Нұрбек безіп келеді. Төтелей тартып қарсы беттегі ирек жотаның желкесіне шыққанда, етекте шашырап жатқан шағын ауыл көрінді.

Аудан көлеміндегі алғашқылардың бірі болып желбірей көтерілген «Қызыл Ту» колхозың осы. Дүрмекке ергені бар, зорлықпен енгені бар, ежелден осы өңірдің отын оттап, суын ішкен Бисары мен Жәдіктің дені бас қосып отыр. Қиыр жайлап, шет қонған жалба тымақты біреу көргенде: «Поу, мына «Қызыл Туың» тіпті қала болып кетіпті ғой!» деп таңдайын тақылдатар еді. Бірақ «қала» дегенде, әзірге суы мол, шұрайлы кең жазықтарға қоныс тепкен орыс селолары секілді емес. Тәртіппен қатар түзеген көшелері жоқ. Тамы мен қамыс күрке, жеркепесі аралас, ағайын-ата қуалай, сиырдың бүйрегіндей боп шоғыр-шоғыр орналасқан. Күзге салым от түтеткен шаңырақтың ұзын саны жүз елуге жетіп жығылатын. Енді, міне, қисая ұшқан қара түтін құлап бара жатқан тіреу ағаштай ауыл үстінде қадау-қадау қыңырайып тұр. Жалпылдап топ-тобымен ұшып жүрген қарғадан көз шұбартқандай. Әне шеткі үйдің тұсынан тояттаған кезқұйрық па, қарақұс па – қанатын самарқау қағып көтеріліп барады.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Нұрбектің қашан тұрып кеткенін білмейді, ұйқылы-ояу, оң жағында жатқан баладан қолын асырып сипалақтап еді, орны бос, көрпенің асты мұздай. Соған қарағанда, кеткеніне біраз болған-ау. Таң сібірлеп жаңа атып келе жатқан кез бе, сәске ме – белгісіз. Үйдің іші тас қараңғы. Ала көлеңкеде ағараңдаған қалайы ыдыстың бүйіріндей терезенің тұсынан көмескі жарық болар-болмас сыздықтайды. Жатарда жел терісінен шығып құлақтанып тұр еді, ұйытқыған қар

тайпақ тамның төбесін бір-ақ сипап кеткен-ау шамасы. Зейнеп баласын бауырына тартып, көрпенің астына тығыла түсті. Үйдің іші жылы, қабат-қабат көрпе жамылып жатса да аяқ-қолы мұп-мұздай. Әлде не сүлікше жабысып сорып жатқандай асқазан тұсы солқылдай сыздап, іші гүр-гүр етеді. Жатқысы келмесе де өзін өзі зорлап жатыр. Тұрғанда сауатын сиыры, тазалайтын қора-қопсысы бар ма – қай шаруасы қалып барады? Одан да жатқаны артық. Қимылдап, жыбырлап жүре берсең әлің кеміп, одан сайын қарның ашады. Ұйықтасаң - тіпті жақсы. Аз да болса аштықты ұмытасың. Бірақ өзін қанша қыстап көзін жұмса да кірпігі ілінер емес. Сүреңсіз тұрмыс суреті көлеңдеп көз алдында тұрып алды. Жағалай есік қағып адақтап келе жатқан ажалдың тықыры шынымен бұл босағаға да таяп қалғаны ма? Көре-көре еті үйреніп, кісінің өлгені малдың өлгенімен бірдей болып бара жатқанымен, бүгін-ертең осы хал өз басына түсетінін елестеткенде самарқау санасы оқыс бұлқынып, жаны ышқынды. Қол созған қорқынышқа «бермеймін, жоғал!» дегендей, өз ойынан өзі шошынып, баласын тас қып бауырына қысып алды. Көптен бері су тимей шайырланған қалың шашқа тұмсығын көмді. Тер аңқыған төбесін құшырлана иіскеп жатып танауын қорс-қорс тартты. Өзі емес, осы жалғызы үшін қорқады өлімнен. Соқа басы болса қазір алам десе де дайын, түк қарсылық, өкініш білдірместен, қайта титықтатқан азап, бейнеттен құтыларына қуанғандай, фәни-жалғандағы осы кешкен азды-көпті тірлігіне шүкіршілік қылып, төбесіне төнген ажалдың құрығына өзі-ақ мойын ұсынар еді. Тіс-тырнағымен тырмыстырып, жарық дүниенің өлеусіреген әлсіз сәулесіне қол создырып жүрген осы құлыны ғой. Құдай жалғызының артынан боздап қалғаннан сақтасын де: Мойнына бұршақ сап жүріп он үш жылда әзер көрген жарығының торғайдай тамағын тауып бере алмай оқыс қып алса, өкініші екі дүниеде өзегінен өшер ме...

***

Жұқа тақым болғанмен, Нұрбек те өсіп-өнген шаңырақтан. Өзі болса, төрт аға, үш апаның ортасында бұлаңдап өсті – бастан кемдік көретін жөні жоқ-ақ сияқты. Япыр-ай, шикі өкпеден қысатындай Жаратқанға не жазды екен соншалық! Әлде ата-ананың қарғысы қата кетпейді деген рас па? Үркек көңілі арқандаулы аттай шыр айналып сол күдіктің айналасынан шықпайды.

Құда түсіп, бұрын-соңды бет-жүзін көрмеген күйеу жігіт әне-міне ұрын келеді деп жүргенде, сағағынан үзілген ақбоз атпен сылаң етіп ауылға осы Нұрбектің келе қалғаны. Соңында тілі салаңдаған кішкене сары күшігі бар. Бисарыда әрі аңшы, әрі әнші Нұрбек деген жігіт бар дегенді естігені болмаса, көріп тұрғаны сол. Бұлақтан су әкеле жатқан беті еді, ер адамның жолын кеспей иба сақтап, анандайдан бөгелген. Келісті ақсұр жігіт еркелей басқан атының басын сәл ірке тартып, көзінің қиығын қадағанда, өнебойын от шарпып өткендей болды. Сол-

ақ екен істеген ісінің берекесі болмай, көңілі әлде неге алып ұшты да тұрды: күбі ыстаймын деп қолын күйдіріп алды, пісірген сүті тасып кетті... Қараңғы түсе, шешесінің «ұзатылғалы отырып онысы несі, желпі ілдей берме» деп зекігеніне қарамай жеңгесін ертіп, ауыл шетінде думандатып жатқан «алтыбақан» басына барған.

Бағанадан бері ойын-сауыққа онша ықыластанбай, әлде кімді күткендей жан-жағына елеңдей қарап тұрған жігіт мұны көргенде оқыс жадырап, көзі ұшқындап қоя берді. Бұның да көкірегін желікті ыстық қуаныш желпіп өткен. Сол-ақ екен Нұрбек домбыра мен гармонды кезек құйқылжытып, майда қоңыр дауыспен мың құбылта әсем әнді үсті-үстіне ағытты дерсің. Күйеуден қайтып кеп отырған, сыр аңдағыш сұңғыла Бижамал:

– Пау, қонақ жігіттің дауысы енді шықты ғой! – деп, бұған көзінің астымен қулана қарап қойды.

«Хан», «көрші-көрші», «жүзік тастамақ»... ойнағанда көздері ауық-ауық түйсіп қалып отырды. Жігіттің желіктен гөрі ойға бейім өткір жанары мейірім төгіп мұңая қарайды. Бұл да елжірей, еліте күлімсіреп, іле лып қызарып, жүрегінің лүпілін жасыра алған жоқ. Анда-санда жарқ етіп шарпысқан жанармен-ақ бір-біріне көп нәрсені ұқтырғандай еді.

Алтыбақан басталғанда Нұрбекпен қосылып ән салуға қыздар жағынан ешкім табылмай, ақыры қолқалап ортаға бұны шығарған. Есілген ерке әуенге еліткен қыз-жігіттер әткеншекті әуелете ырғайды, созса қолы жетердей жыпырлаған жұлдызға төніп барып қайтады. Жігіт жанары жақыннан сәуле шашқан қос жұлдыздай бір есе төменнен, біресе төбеде жарқ-жұрқ етіп, сиқырдай арбап шыр айналып жүр. Әнге балқыған жұрт отқа үймелеген көбелектей ентелей қаумалап, екеуін жуырманда алтыбақаннан түсірер емес.

Таң да таяу, тіл қатыса алмай кетем бе деп тықыршыған жігіт сызылта созған әнінің мақамын бұзбастан өлеңмен жұмбақтап, шым-шым сыр тартуға көшті:

– Солады желбіреген желегіміз,

Жаз өтсе – қабақ түйіп келеді күз.

Таранған айдындағы аққу құсқа

Алтыннан тұғыр сайлап дәмеліміз!..

Бұл да қара жаяу емес, ауылдың «алты ауызын» айтып ысылып қалған ақындығы бар, іліп әкетті:

– Үмітін дәрмен қылса сарқылмаған,

Тұғырға жете алар ма алтындаған?

Ақудың балағына тұзақ түсіп,

Босай алмай қанаты жалпылдаған! –

деп, іштегі запыран ерік бермей абайсыз аһ ұрып қалды. Нұрбек ұқтым дегендей қабағын түйіп, сәл үнсіз тұрды да, қайтадан, даусын әуелете созды:

– Жәй мынау қысыл – таяң, сөзім – келте,

Табансыз үркек ойға сезім – серке.

Тәуекел қайығына мінер болсаң,

Бүрсүгүні - кеш болар, бүгін – ерте.

Ақкөлдің жағасында қамысы бар,

Сол жерде құрбыжанның танысы бар.

Қияқ ай қалтыраған жүрегіндей,

Келе ме, келмей ме деп жаны шығар!..

Шолпысы сылдырап таң бозында үйге қайтып келе жатып жігіттің жұмбақтап айтқан сөзін қайта-қайта есіне алды. «Бүрсүгүні кеш болар, бүгін – ерте», демек, ертең дегені ғой. Тәуекел етсең, ертең ай туа Ақкөлдің жағасындағы қамыстан тосамын деген емеурінін ұғып, көңілі алас ұрды.

Бұрын-соңды мұндай халді бастан кешіп көрмеген. Пәленшенің баласы айттырғалы жатыр дегенде де тосын бір өзгеріс болғандай жүрегі шоршып түспеген. Не қуанып, не қайғырып шәт-шәлекейі шықпады. «Төмен етектегі боп жаратылған соң байға шығып, бала табу міндет қой. Пешенеге жазғаны осы шығар», дегендей бойкүйез салғырт сезіммен еш қарсылықсыз тағдырына мойын ұсынған. Кейін «күйеу жігіт кеспірсіз іркілдеген семіз сары екен. Бір көзі қитар», дегенді естігенде оқыс түршігіп, шешісіне шағынып еді, марқұм кесіп айтатын өктем кісі еді ғой, өмірден көрген-түйгенін көлденең тартып: «Еркектің көркіне емес, бөркіне қызық. Болған-толған жерге бара жатырсың», – деп тыйып тастаған.

Сол жайбарақат көңілі, міне, жел шайқаған көл бетіндей астан-кестен. Жарқ етіп ғайыптан жолыққан ғазиз бейне сәт сайын ыстық тартып, жан дүниесін баурап барады. Мүлгіген түнекті қақ жара қол созған аппақ сәуле «адаспа, бол, бол!» деп асықтырып тұр. Енді бұл үшін жалпақ дүниеде ұрын келгелі жатқан «күйеуінен» өткен жек

көрінішті ешкім жоқ сияқты. Мүлдем жат әлдекімнің жақыннан төнген қитар көзін, тұрпайы озбырлығын елестетіп, аза бойы қаза болды. Ілкі сәт әйел жолының жіңішкелігін есіне алып, ата-ана алдындағы парыз, туыс-туғанның абыройын ойлап, сап-сап сабыр шақырса да, ереуілдеген сезім ырық берер емес... Ертеңінде, ел орынға отырған апақ-сапақта сүзеген тайыншаның мүйізіндей қыр басында қылтиған имек айды маңдайға ала, ши-шеңгелді сағалап көл жағасына қарай емпеңдей басып келе жатты...

Әйелге есе-теңдік тиіп, айттырған қалыңдық түгілі, қойнындағы тоқалы тапа-тал түсте қойшы-қолаңмен қол ұстасып кетіп жатқан кез ғой. Ауыл үстіне құрық үңілтіп, ат ойнатқан ешкім жоқ. «Әттең сені ме» деп, жең ішінен жұдырық түйген де қойған. Бірақ төркін жұртымен ара жіктері қайтып бірікпеді. Әкесі діні берік кісі еді, болары боп, бояуы сіңген соң алдына жығылғалы барғанда тастай қатып жібімей қойды. Шешесі: «ақ сүтімді көкке саудым, жүзіқара. Сен бір шіріген жұмыртқасың!» деп аспандап ол отырып алды. Көңілдерінің суығаны сонша, кәмпескенің дүрмегімен үрке көшіп шет ел асып кетерлерінде де сүт пісірім жердегі бұған «іштен шыққан шұбар жылан ғой» деп, қайырылып қош айтқан жоқ болатын.

Ата-анасының оң батасын алмай қарғысқа ұшырады ма, отасқан он үш жылдың ішінде жалғыз-ақ құрсақ көтеріп тоқтап қалды. Ерлі-зайыпты екеуі жалғыз ұлдан басқа арттарынан қара ермегенін уайымдап, іштей қатты мүжілетін. Енді, міне, соның өзін құдайдың тар заманда жасаған кеңшілігіндей көріп отыр. Әйтпесе шуылдаған көп баланы баяғыда-ақ аштан қырып алып, қан жылап отырар еді ғой. Әзірге, әйтеуір, жарты тарыны жарып берсе де, жалғыз ұлды қалт-құлт еткізіп аман сақтап келеді...

***

Құшырлана иіскеген қалың шаш жасқа шыланып, мұрнының ұшын ашытып барады. Қай-қайдағыны ойлап жатып оғаш қылық жасап алғандай оқыс селк етіп, тез бойын жиып ала қойды. Баласы оянып кете ме деп қорықаннан көмейіне лықсып келген ащы өксікті күшпен тежеп, алақанымен аузын тұмшалай ұзақ булықты. Ана көңілі жоқтан өзгені дәтке қуат қылып, сәбиім ұйықтай түссін, көз ашқанда көретін азабын сәл де болса ұмытсын дейді ғой, баяғы. Домаланған жып-жылы денеден бауырын айырып, шегініп жатты. Балалық ойын-қызықты ұмытып, есі-дерті бір үзім нан болған құртақандай сәби түсінде де тамақ көріп жатыр ма, ыңыранып, ерінін тамсана жалап қояды.

Зейнеп сәлден кейін «қой, аунақшып жатып оятып алармын» деген қауіппен көрпе шетін еппен көтеріп орнынан созалаңдай тұрды. Қараңғыда сипалақтап жүріп сылама пештің иығындағы сіріңкені алды да, қазандыққа от тұтатты. Сыртта аяз-ау шамасы, кеудірлеген қамыс

пен талға жалын тілінің тигені сол, дүр еткізіп пештің көмейі тартып ала жөнелді. Тұтасып тұрған қара көлеңке шыт-шыт қақырап, қалбалақтап барып бұрыш-бұрышқа сұлай кетті.

Күн сәскеге тармасқан екен. Пенде шіркіннің ертеңіне, бұлыңғыр болса да, үмітпен қарайтын әдеті ғой, тек қысылып-қиналған бүгінгі күні ғана қияметтің қыл көпіріндей көрініп, содан аман өтсе, бір амалы болатындай көңілі емексіп тұрмай ма. Зейнеп азапты бір күннің жартысы ұйқымен еленбей өтіп кеткеніне әжептәуір қуанып қалды. Ажал екеш ажалдың өзіне де бір аяласын асырып жібергендей көзінен қуақы ұшқын жылт етті. Алдындағы сырма қардың бетінде сүйрете басқан саптама етік пен қадау-қадау иттің ізі жатыр. Қар көміп сорабы өше бастаған көмескі із жанарын теріскейдегі сіреу-сіреу мелшиген тау сілеміне қарай жетелейді. «Е, байқұс, тағы да далбасалап Жылысай жаққа кеткен екен ғой!» Қабағын алақанымен қалқалап, иек артпадағы биік жалға қарай телмірсе де қыбыр еткен қарайған шалынбады.

Күн жалтаң. Бет шымшыған ызғырық қардың етегін желпіп-желпіп қояды. Қораның ығындағы жал-жал қардың желкесіне жүгіріп шыққан жынды құйын өз құйрығымен өзі ойнаған бала мысықтай шыр көбелек дөңгелеп жүр. Айнала жым-жырт. Қисық-қыңыр көшеден қыбырлаған тірі нәрсенің не өзін, не ізін көрмейсің. Тек әйтеуір, «әзірге бармыз, тіріміз» деп әр жерден бір өлеусіреген әлсіз түтін қол бұлғайды.

Зейнеп шығар ауызда сүйеулі тұрған ағаш күректі алып, терезенің тұсын аршуға кіріскен. Буыны қалтырап, қайта-қайта дем алып, алақандай жерді әзер тазартты. Етек-жеңін жүре қағып үйге кіруге оқтала берді де, әлде не есіне түскендей кілт кері бұрылды. Құдайдың күнінде сенім бар ма, ертең алай-дүлей боран соғып кетсе, айналаны жым-жылас қар басып, отынсыз қалып жүрер. Ашықта дайын тұрған ағаштан әкеліп алғаны дұрыс. Біреу өлмей біреуге күн жоқ деген осы, Қаңырап бос қалған үйлерге бар да, шетінен қиратып жаға бер. «Құдайдың мұнысына да шүкір» деуге аузы бармайды, әрине. Әйтсе де әзірге қалт-құлт етіп келе жатқандары – бір жағы осы отынның арқасы. Күндіз-түні маздап қазандықтан от үзілген емес. Мына өзек талған аштыққа қыстың сартылдаған сары аязы қосылса күйлері не болар еді.

Зейнеп төбелері ортасына түсіп, есік-терезесі үңірейген аңғал-саңғал екі-үш қораны айналып өтіп, әлі қол тие қоймаған бір үйдің жанына келді. Қар басқан қамыс есікті қисайта ашып, ауыздағы қораға енді. Құрым киізбен қапталған іштегі есікке жақындауға жүрегі дауалаған жоқ. Күнде көріп әбден запы болған суретке тағы жолығам ба деп сескеніп тұр. Қолындағы таяқпен қораның төбесіндегі жіңішке сырғауылдың шетін түртіп еді, жеп-жеңіл көтерілді. Сабан жауып үстін көң-қоқырмен бастыра салған ғой. Зейнеп сыртпен айналып барып іргедегі үйме қардың үстіне шақты. Қатар-қатар салынған жіңішке сырғауылды ұшынан тартып, оп-оңай суырып алып жатыр. Екі-үш

сырғауылды қатарынан суырып үстінен түртіп қалсаң, төбедегі көң-қоқыр бұрқ етіп өзі-ақ ішке құлайды.

Зейнеп талдан тоқылған ұзын шарбақты сүйреп әкеліп іргеде сүйеді. Сырғауылды пешке сиятындай етіп бұтап, қораның бұрышына үйді. Құшақ-құшақ отын қорының ғана емес, көңілінің де үңірейген бір түкп ірін толтырып тастағандай жан дүниесін бір түрлі бей-жай сезім билеген. Бес-алты ағашты қолтығына қысып, жиегі қырау мұрттанған сырсыз есікті сықыр еткізіп ашып қалып еді, ауру адамның деміндей күңірсіген ыстық леп бет шарпыды. Кішкентай Нұржан оянған екен. Асқабақ құшақтағандай қарны шертіп көрпе үстінде талтайып тұр. Мұны көре сала қыңқылға басты:

– Апа деймін, тамақ берші. Қарным ашты!

– Құлыным-ай, қарның ашса қайтейін. кім жетісіп тұр дейсің. Сабыр етші кішкене. Қазір, қазір... – Зейнеп жүре сөйлеп, қазан астындағы өше бастаған отты көседі. – Тамақ дейтін не тамақ бар. Әнеу күннен бері еліктің жемтігін талғажау етіп келіп едік, ол да таусылуға айналды. Алақандай терісі мен екі тал қабырға қалды. Ол біткен соң қайтеміз?!

Шешесінің күрсінгенімен баланың шаруасы жоқ. Қыңқылын үдете түсті:

– Қарным ашты! Қарным ашты!

– Қарағым-ай, шыдай тұршы!..

– Апа деймін, тамақ берші...

Япыр-ай, мұндай дегбірсіз болармысың, құлыным. Апаң сенен бар тамақты аяп отыр дейсің бе? Қазір, қазір, тоқташы... – Зейнеп апыл-ғұпыл бұрыштағы абажайдай кебежені ашып, ішіндегі қос тал қабырғаның қайсысын аларын білмей абдырып сәл тұрды да, кейінін ойлап, еті жұқалауына жармасты. Оған шала үйтілген терінің пұшпағын қосып қайнап тұрған қазанға салған. Кебежеге жақындағанан қыңқылын қойып, шешесі қайда барса, сонда барып, аяғына оратылып жүрген бала аузыма бірдеңе тиеді деп дәметіп қалды ма, көз сатқан қызылы құлдилап барып қазанға шолп еткенде бүйі шағып алғандай баж ете түсті:

– Жеймін, бер, бер! – деп қолын сала бергенде шешесі қағып жіберді:

– Ойбай-ау, қазанға түсіп күйіп өлесің бе? Тұр былай! – Нұржан сүйрегенге болмай қазанға қарай тап-тап береді.

– Бер, жеймін. Жеймін.

– Қазір піседі, құлыным, шыдай тұр. Шикі жесең кешегідей құсасың.

Өһе болады, ішің ауырады. Жүр, кішкене асық ойнайық. Өй, қандай әдемі! Мына қызыл сақаны қарашы! – Зейнеп сырмақтың үстінде шашылып жатқан қызыл-жасыл асықтарды қаз-қатар тігіп, кіндігіне қорғасын құйған керттік тұмсық сақаны үйіріп-үйіріп дәлдей бастады. – Өһе, менің сақам қандай, ә? Тек алшысынан түседі. Тағы да атам. Қап, тимей кеткенін қарашы! Ал, енді сенің кезегің. Кәне, көздеші, тигізе алар ма екенсің көрейік. Болды, жылама, күшің кетіп қалып, тигізе алмайсың. Тез, тез, мә, сақанды ұсташы... Ой, қандай әдемі! Кәне, бол деймін енді... – Қалай әуреленсе де асыққа алданатын Нұржан жоқ. Маңқасы салбыраған күйі көкке қарап ұлып тұрып алды.

Зейнептің қаны қайнады. Ашуға булыққанның үні шықпай кемсеңдеп, тісі-тісіне тимей дір-дір етті. «Бұл бір жетісіп тұрғандай жанын тырнап ырылдауын көрдің бе?» Құйрықтан тартып-тартып жібермек болып қолын көтере берді де, сәбидің балалық сезімнен жұрдай өлеусіреген шүңірек көзін көріп, қайтадан сылқ түсірді. Аяныштың өткір қылышы көкірегін осып түскенде кебеженің жанына қалай жетіп барғанын өзі де аңғарған жоқ. Қара суға бөктіріп талғажау қылып жүрген қос уыстай тары бар еді. Қол басындай түйіншектен шымшып қана алып, бұзау тулақтың үстіне шашып жіберген. Нұржан жылағанын сап тиып, тулақтың үстіне етпеттей кетті. Дән шоқыған тауықтай жүннің арасындағы тарыны апыл-ғұпыл теріп жеуге кірісті. Қимылына көз ілеспейді. Қыл-қыбырымен қоса қылғытып жатыр. Әбден қыр-сырын меңгеріп машықтанған адамның ісі. Тулақтың түгін қуалай қарсы қайырып, түбінде көрінген дәнді қалт жібермей саусақтары майысып сондай бір ептілікпен шымшып алады.

Зейнеп өз-өзінен қиюы қашып дірілдеп бара жатқан ерінін тістелеп теріс айналды. Көз шарасына іркілген ыстық жас кірпігін қағып қалса мөлт етіп төгілердей. «Мұншалық сорлайтындай не жазып еді жаратқанға? Әлпештеген жалғызының түрі мынау, қыл жұтып қылғынып отырған. Бес жасар бала деп кім айтады мұны? Балпанақтай ботасы екі-ақ айдың ішінде шөмиіп шөкті де қалды. Шиге шаншылған түйенің құмалағындай қауқиған құр басы ғана, қушиған кеуде мен «әне сындым, міне сындым» деп шілбиген шырпы аяқ оны одан сайын үлкейтіп көрсететіндей. Көзін тырнап ашқаннан сұрайтыны тамақ. Бала болып бірдеңеге селт етіп серпіліп, ойнап-күлу жоқ. Асыққа да, әкесі ағаштан жасап берген түрлі ойыншыққа да алданбайды. Жағы жабылмай «әкел, әкел» деп ұзақты күн құлағының түбінде аш күшіктей қыңсылап отырғаны. Мардымсыз тиіп-қашты қаужалағаны кенеу болмай әбден араны ашылып алған. Көмір болсын, тас болсын – қолына түскенді талғамай аузына апарады. Әнеу күні дөңгелек қол айнаның шаңын сүртіп, ойнасын деп ұстатып еді, ессіз неме өзінің жылт-жылт еткен маңқасын көріп айнаның бетін жалап жатыр. Түртіншектеп күні бойы қарнын қампитуға әрекеттенген кішкентай мақұлық тәрізді...

Иә, маңырап-мөңіремеді демесең, мал болмағанда бұлардың несі қалды? Есіл-дерті өзек жалғар бір түйір дән. «Шіркін-ай, тойып бір тамақ ішер күн бар ма екен!» дейді. Одан үлкен арман, одан үлкен уайым жоқ. Мына сәби бесіктен белі шықпай қартайып, әлден күллі қызық-қуанышын бір жұтым қара көжеге айырбастаса, қашан бала боп күліп-ойнайды? Ертең ержеткенде еске алар қызығы не? Қандай азамат болып шығады? Үркек, күдікшіл, «ертеңгі күнім не болады» деп көзіне түскенді қарпып жинай беретін дүниеқоңыз бір сорлы болмасына кім кепіл? Әлде, қанат серпір арман-қиялдан жұрдай, «бұдан да жаман күнді көргенбіз» деп, алдындағы барды ғана місе тұтып, жоққа уайымдамайтын, сілкінуді білмес салбөксе жабының өзі болар ма?! Қой, тәңір алжастырған бейбақ не шатасып отыр! Ат бітіпті де жорғасы қалып па? Тіфә, тіфә! Кісінің қоры болса да қалқайып тірі жүрсе екен.

«Елде бардың өзегі талмайды, жауда бардың тезегі тиеді» деуші еді. Елде де жоқ, жауда да жоқ. Жаудың өзі де жоқ. Найза ұшын кезеп алысқан әлділердің қашқаны қашып, айдалғаны айдалып – тұқымы тұздай құрығаны қашан. Өңкей сіңірі шыққан кедейлер қалды екшеліп. Жарлынікі деп жар салған өкіметтің жарылқағаны осы ма? Тышқақ лағын қалдырмай сыпырып алды. Табан ет, маңдай теріңмен жиған адал малыңның етін жеме, сүтін ішпе дейді. Сонда немен күнелтпек? Аштан қырыл дегені ғой. Қара жүрек қорқау байдың өзі көре тұра мұндай өлімге қиған емес. Қоғадай қаусап жатқанда неге көмектеспейді? Неге қол ұшын бермейді? Көретін көз, жанашыр жүрек қайда? Адам баласы қашан да бүгіннен ертеңім сәулелі болсын деп жарыққа, жақсылыққа ұмтылмай ма? Талай данышпанның ақыл-ойын сарп етіп, мыңдардың, миллиондардың қанымен орнаған өкіметте әділетсіздік болу мүмкін бе? Әйтеуір, қалай ойласа да мұның ақылы жетпейтін бір гәп бар. Әлде бар кілтипан мына Әубәкірде ме? Бөзді – жібек, жезді алтын деп, көз көрмес, құлақ естіместегі игі ниеттегі шын жақсыларды шатастырып жүр ме екен? Мал бағуға жарамайтынға ел билеттірген соң былықтырмай қайтсін. Бір Әубәкірдің өзі-ақ бір ауылдың түбіне жетпей ме?..»

Кенет қараңдаған көлеңке терезені сипап өтті. Нұрбек екен деп орнынан лып тұрып, есікке қарай ұмтылған. Сырттан:

– Ау, кім бар-ау? – деп, дірілдеген қарлығыңқы жат дауыс естілгенде селк етіп, жалма- жан ілгекті сала қойды. Бейтаныс есікті жұлқып қалды да, ашылмаған соң тоқ-тоқ ұрды: – Түтін шығып жатқан соң әдейі бұрылдым. Аш, жау емеспін!

«Құдай-ау, бұл қайсысы тағы қаңғыған. Ауыздағы жалғыз түйірге жармассаң жау емей кімсің? Жарылқағалы келдім деймісің!.. Есікті жарып кіріп, жайпап кетер әлі!» Зейнеп жүгіріп барып қазандағы қайнап жатқан қабырға мен құйқаны апыл-ғұпыл тегешке түсіріп,

бетін орамалмен жапты да, елеусіз жер ғой деп, жүк аяқтың астына тыға салды.

Қырылдақ дауыс құлағының түбінен ызыңдап тұр:

– Шырағым-ай, қайбір жетіскеннен келіп тұр дейсің. Ел адақтап, қайыр тілеп жүрген мен бір мүсәпір жанмын. Жетпіс үште жасым бар. Рахым етіп, қайыр-садақа беріңдер!..

– Зарламай аулақ жүр! – деді Зейнеп есіктің жықпылына аузын тақап. – Садақа беретін кісі болса, өзім де қайыр тілеп кетейін деп отырмын. Қайыршы қайыршыдан садақа сұрағаны несі. Ел адақтап жүрген қайта сенің күнің бізден тәуір шығар. Бар, бар, жоғал аулақ!..

Шал үнсіз қалды да, сәлден кейін даусы жалынышпен қалтырай шықты:

– Мұсылман баласысың ғой, қарағым. Ең болмаса, есігіңді ашшы, жылынып алайын. Аяз қарып өліп барамын!..

Мүсәпірдің қалш-қалш етіп жыламсырағанын естігенде Зейнеп шыдай алған жоқ. «Бұл да біз сияқты бейшара ғой, жылынсыншы» деп, ілгекті сарт еткізіп көтеріп қалған. Басқан ізі сықырлап, бір қора суық ерте үсті-басы ақ қырау қапсағай бойлы қария есіктен қорбаңдай еніп келе жатты. Мойнына күйектей қылып кенеп дорба асып алған. Қоңыр ши барқыт күпінің сыртынан қабат-қабат шиырып ораған қара сәтен белбеудің бір ұшы салбырап тізесіне түсіп тұр – терлегенде бетін, жуғанда қолын сүртетін майлық-сулығы сол болса керек. Ала көлеңкеге көзі үйренбей қорғалақтап босаға түбінде етігін бір-біріне қаққыштап тыпырлап қалды. Ерніне мінбелеген орақ тұмсықтың ұшы оңға қарай сәл қисайып, кішкентай шегір көздер ұйпа-тұйпа сабалақ қабақтың астынан болар-болмас жылтырайды. Баса киген шошақ төбе түлкі тымақтың өңірі де аппақ, қауғиған сақал-мұрты да аппақ. Ағы қайсы, қырауы қайсы – айырып білгісіз. Белбеуінің ұшын жазып, жіпси бастаған бет-аузын бір сипап өтіп еді, талай көрген көне суретті шаңын сүртіп көз алдына тоса қойғандай әлде бір таныс жүзді шырамытты. Бірақ кімге ұқсатарын білмей дал. Тымағын шешіп алып таяққа қаға бергенде оң жақ шекесіндегі бармақ басындай қалды көрді. Қара мең үрлеп басылған қара мөрдей шырамытқан кісісін «сол, дәл өзі» деп күмән-күдіксіз әйгілеп тұр:

– Үбәй-ау! – Зейнеп даусы қалай шығып кеткенін білген жоқ. Жаулығының ұшымен аузын басып, шошынған адамдай шегіншектей берді. Қарияның құлағының мүкісі бар ма, бұның ышқынып аһ ұрғанын елең қылар емес. Тымағын таяққа кигізіп, бұрышқа сүйей салды да оттың алдына келіп, жеп-жеңіл әбжіл қимылмен жалп етіп жүрелей кетті. Көстиген қолын қазандықтың аузына тығып жіберіп, жан шақырған рахат күймен ыңырсып қояды. Сақал-мұрттағы сүмбі мұз

еріп, шоқтың үстіне пыс-пыс тамып жатыр.

«Шынымен сол ма, тәңірім-ау? Жел айдаған қаңбақтай қаңғалақтап бұл жақта қайдан жүр? Ауған елмен бірге ілесіп кетпеп пе еді, қай сор түртіп әкелді екен мұнда? Өлер шағында ала дорба асынған бейшарам-ай, сен де түстің бе бұл күйге? Қор болған асылым- ай, арысым-ай!..» Зейнеп тұншыға сыбырлап таяп келді де:

– Нағашы-ау! – деді даусы жарықшақтанып. Қария жалт бұрылды. Бақырая қадалған көздерінде «мынау не деп тұр, әлде қағыс етсідім бе» деген, таңданыс пен күдік шарпыса қалыпты. Отқа күйіп бара жатқан қолын селк етіп тартып алғанда ғана назарын тайдырып әкетті.

– Нағашы, танымадыңыз ба? - деді Зейнеп ентелей түсіп. – Мен Зейнеппін ғой... Кәрімбайдың қызымын!..

Қарт бір сәт тіл-ауыздан айырылып аңтарылып қалды. Үйелеген қойдай тыпырлап орнынан тұра алар емес:

– Не дейді, құдай-ау. Зейнеппісің?.. Жарығым, құлыным!.. – Кемсеңді ұмтыла бергенде, өкіріп Зейнеп те бас салды.

– Айналайын, асыл нағашым, сені де көретін күн бар екен ғой!

– Күнім сол, Ақ Зейнешім! Ай мен күндей балапаным-ай, тозып бітіпсің ғой. Сорлатқан құдай-ай! Төрінде отырып танымаған соң қайтерсің. Мен бейбақта кісі таныр ес қалды ма!..

Қара көлеңке үйдің қақ ортасында тас құшақтасып күңіренген қос мұңлық көпке дейін өксіктерін баса алған жоқ. Сағынышпен қоса шығуға жол таппай қыстыққан іштегі қайғы-құса ағыл-тегіл көз жасы болып ағып жатқандай.

Арыздарын айтып жылап-жылап болған соң, екеуі екі жерге шоқиып отыра кетті. Бірі жаулығының шетімен, бірі белбеуінің ұшымен бетін басып, үнсіз солқ-солқ өксіді. Мұрнын қорс тартып алғаш тілге келген қария:

– Иә, шырағым, тірімісіңдер, әйтеуір?

– Тіріміз деген атымыз ғана, нағашы! – Зейнеп даусы бұзылып арғы қарайғы сөзін айта алған жоқ. Жүйкесі бұға ұстаған қайыстай босап, өзіне өзі ие бола алар емес.

– Сабыр ет, қалқам. Бір сенің ғана емес, жалпақ жұрттың басына төнген зауал ғой. Жазымыштан озмыш жоқ, бір бұйыртқаны болар. Кеудеңді сүйретіп тірі жүргеніңе шүкіршілік ет. – Жұбатқан сайын егіле беретінін көріп қария ат басын басқа жаққа бұрды: – Нұрбек қайда, көрінбейді ғой?

– Аң қараймын деп құлқын сәріден кетіп еді, әлі жоқ. Таң атса болды, Ұшарды ертіп, сай-саланы кезіп салпақтап жүргені.

– Ұшар әлі тірі екен-ау! – Қарт таңдайын шықылықтатты. – Бәсе, не ғып түтіні шығып отыр десем. Мына «Бірлік» пен «Октябрьге» жолай соғып ем, екі ауылда қарғадан басқа қыбыр еткен жан иесі жоқ... Тіфә, тіфә, бұ да болса құдайдың есіркегені шығар. Ептеп-септеп көктемге іліксеңдер, көк шөп теріп жесеңдер де бір амалы болар.

– Қайдан білейін, нағашы, бұрынғы Ұшар емес, қартайды, хал жоқ. Шүкір, әзірге қалт-құлт етіп жүргеніміз соның арқасы. Әйтпесе баяғыда-ақ басқалардың аяғын құшар едік.

Кәмәли қарт Зейнептің шешесінің бірге туған жалғыз бауыры болатын. Ешкімге қиянат істеп көрмеген, қоңырқай ғана тірлігі бар, шаруа баққан момоқан кісі еді. Қақ-соқтан аулақ, айқай шыққан жерден ат шаптырым айналып өтетін. Қой аузынан шөп алмас байқұсты қай шайтан түрткені белгісіз, қасиеттеп келген қариясының сақалын жұлып, жазықсыздың жағасын жыртып ойран салған көп арсыз бен нәрсізден жаны түршікті ме, болмаса, азғырындыға ерді ме, осыдан бес-алты жыл бұрын кәмпескенің дүмпуімен ел дүрліге көшкенде бұл да ілесіп, шекарадан асып кеткен.

Бағанадан бері өз қайғысының жетегіне еріп ебіл-себіл боп отырған Зейнеп көзін сүртіп, енді жөн сұрауға көшті:

– Нағашы-ау, қайдан жүрсіз? Шетке кетпеп пе едіңіздер?

– Е, қарағым, қайдан дерің бар ма, қаңғалақтап жүрміз ғой. Бергі жаққа осы күзге қарай өткем. Ағайынның сөзі көп, сыртымнан саусақ шошайтар деп қорғалақтап бұл маңға келе алмадым. Мына танымайтын қалың Өтейдің ішінде бой тасалап жүргенмін. Аштық шіркін ініне түтін салған түлкідей алас ұрып тығылған жерімнен қуып шықты. Өздерің колхоз құрып, қала боп кетіпсіңдер ғой. Мұнда отырғандарыңды білгем жоқ.

– Нағашы апам аман ба?

Қарт назарын төмен салып, тамағына әлде не түйілгендей жұтынып алды:

– Апаңды алдыңғы жылы оң сапарға жөнелткенбіз.

– Иманды болсын! – Зейнеп аузын жыбарлатып, бетін сипады.

– Күзде жылын өткізген соң ары ойлап, бері ойлап, қой, есім барда елімді табайын дедім.

– Құдай-ау, ақсөңке боп қаусап жатқанда ел-жер түгіл еңіреп әкесі

қалса да кісі келе ме?!

Не дейін, балам? Солайы солай ғой... Ол жаққа барғандардың да ұжымақтың төріне топ ете түскені шамалы. Тонның жаңасын, аттың жорғасын өрісін қызғанып көз алартқан жуандарға беріп, қалғанын ұры-қарақшы тонап тоз-тозын шығарды... – Күрсініп алды да, ұялатын бір нәрсе айтып отырғандай даусын бәсеңдетіп: – Құлазып жат жерде жүргенде кісі тіпті орысты да сағынады екен! – деді. Зейнеп мырс етіп күліп жібере жаздады:

– Ол жақта орыс жоқ па?

– Бірен-саран қашып-пысқан ақ орыс бар. Бірақ ол өзіміздің тамыр мұжықтарымыздай қайдан болсын. Ана Митрийлер туысыңнан артық емес пе!

Зейнеп кілт ете қалды. «Алдыртқан – албырт, анасының қойынын ашады» деп, ұрынарға қара таппай далбасалағанда осы қайғы-қасіреттің бәрі басқа жұрттың жасап отырған қысастығындай көрінетін. «Өкімет өздерінің қолында. Отырықшыландырамыз деген сылтаумен көшіп-қонған біздің бар малымызды сыпырып алып, егін егіп, бақша салған мұжықтарға тиіскен жоқ» деп өзінше бал ашып бұртиятын:

– Артық болса бармадыңыз ба сол тамырларыңызға! – деді Зейнеп зілденіп. – Мұрттарын балта шаппай жылмиып отырған шығар!

– Е, бардым ғой, – деді қарт кекесінді түсінбей жайбарақат. – Жолай соқсам, Митрий сол бұрынғы үйінде екен, жылап қарсы алды. Күй дейтін күй жоқ. Аштықтан бала-шағасы түгел ісіп-кеуіп отыр. Кемпірі мен бір қызы іш ауруынан өліпті. Қайтсін байқұс, жылап-еңіреп жүріп, жолыма деп бес-алты түйір үсіген картоа салып берді.

– Қойыңызшы, олар да өстіп отыр ма екен? – Зейнеп өзі үшін үлкен жаңалық ашқандай таңырқай қарады. – Бәрі бірдей шиқылдап отырмаған болар?

– Бәрі бірдей ме, жоқ па, қайдан білейін, әйтеуір, мен көрген тамырлардың күні сенен мүшкіл болмаса артық емес. Төрт жыл табандаған қуаңшылық өрттей жайпап, қатты тұралатып кетті ғой. Шықпаған бидайды шаруа бейшара құлағынан тартып шығара ма? Оған қарап жатқан айқайшы жоқ. Жоспар, міндеттеме дей ме, бірдеңеміз орындалмай жатыр, соны толтыруымыз керек деп қап түбінде түйір дән қалдырмай қағып алыпты. Қора-қопсының айналасына темір істік жүгіртіп, ұра-жырадан өлместің қамын ойлап жасырған бірдеңенді тауып алса, басың пәлеге қалатын көрінеді. Құдай-ау, бәрін жиып-теріп алғанда бұл халық несін жейді? Айта берсең, бұдан да өткен сорақысы бар. «Қардың астында қалмасын,

қалған-құтқан картоп болса қазып алайық» деп, қаңғалақтап мұжықтар атызға барса, «колхоздың жерінен теруге болмайды» деп, белсенділер бастарынан мылтық атып қуыпты. Жоғарыдағы дөкейлер дәл бұлай етіңдер демейтін болар. Бұл адам не болып барады! – Қарт шоқша сақалын түбінен уыстай ұстап, шарасыз күймен басын арлы-берлі шайқады.

Алаламай жалпақ жұртқа тұтас төнген зауал екенін естігенде жеке-дара өлгеннен гөрі көппен бірге шейт кеткен қорқынышты емес сияқты боп, бір әзәзәл бұлыңғыр сезім көңілін тыныштандырғандай болған. Іле «өзгеде болса, қол жайып барсаң өлтірмес» деген дәтке-қуат үмітінің жалп етіп сөнгенін ойлап, одан бетер Зейнептің жаны түршікті. Басқанікі басқа, ажалдың құрығына өзі келіп мойын сұққан мына сорлыны айтсайшы!

Ала дорбасы алдына түсіп сұлқ отырған қарияға аянышпен қарады:

– Нағашы-ай, не сор түртті Сізді! – деді көзінің қиығынан қашқан қос тамшыны қолының сыртымен сүртіп, – Біле тұрып бұл жаққа өлейін деп келдіңіз бе?!

– Не дейін саған, құлыным, – қарт көңіліндегісін жеткізерлік сөз таба алмай қиналғандай жанарын алысқа қадап, ойланып қалды. – Басыңнан өтпеген соң түсінермісің. Ата-ана, аға-бауырдан айрылсаң, ойлай-ойлай көндігесің. Ал жер деген қиын екен. Қартайған сайын сағынышың дерттей асқынып, алды-артыңа қаратпайды екен. Ботасы қалған інгендей көкірегім боздап, алып-ұшты да тұрды. Бәлкім, өлер шағымда өз қойнымда жатсын деп топырақ шіркін тартып әкелген шығар...

Зейнеп ыдыс-аяғын сылдырлатып ас қамына кірісті. Жұкаяқтың астына тыққанын алып, қайтадан қазанға салды. Жез шәугімге су құйды да, пештің аузын көсеп, шоққа қойды. Қара су болса да қайнатып бермесе қонағын құр ауыз қаңтарып қоюға дәті шыдар емес.

Қарт сырмақ үстімен сырғи шегініп, іргедегі ағаш төсекке арқасын сүйей отырды. Белбеуін шешіп, күпісінің түймелерін ағытты. Мойнындағы дорбасын алып, төсектің астына қарай итеріп қойды. Жайланып, айналасына көз жүгірте бастағанда ғана ала көлеңке бұрышта төрт аяқтап тоңқаң-тоңқаң еткен баланы аңғарды:

– Өй, мынау кім тығылып отырған? – деді қуақыланып. – Кішкентай торғай ғой деймін өзі, не шоқып жатырсың, а?

Бала үндеген жоқ. Қабағының астынан алая бір қарады да, жұмысын ары қарай жалғастыра берді. Тулақтың әр тал түгін сығалай сипап, құстың тұмсығындай пістите ұстаған қолын анда-санда бір аузына апарады. Қарт күрсінді.

– Әлгі шаңырақ ұстар мықтыларың осы ғой? – деді Зейнеп жаққа қарап.

– Иә, Нұржан деген жиеншарыңыз болады.

– Айналайын, құлыным, келе қойшы, маңдайыңнан иіскейін. Осы жаман туғанда емес пе, бәріміздің шала дүрліккеніміз. Кәрімбай байқұс естісімен «ақсарыбас» айтып, тай сойып, той жасап еді! – Қария әдемі күннің елесіне еліткендей, көзінің айналасында жұқалтаң нұр тірілді. Зейнептің сүртіп жатқан кесесі қолынан түсіп кетті:

– Көкем де қуанды ма?

– Қуанбағанда. Үйлерінен іңгә шықпады-ау деп қатты уайымдайтын. Ет қызуымен тулағаны болмаса, өз қолын өзі қайдан кессін:

– Садағаң кетейін, көкем-ай!.. – Зейнеп тағы да тостағанын жаспен шайып алды.

Қария екі қолын созып баланы өзіне шақырды:

– Келе ғой, Нұржан. Атаға келіп сәлем бермейтін бе еді үлкен жігіт деген. Ой, шірік, неменеге бақыраясың? Қорқып отырсың ба, сақалы бар шал көрмеп пе едің? Келе ғой енді!! – Бала бұрылып та қарар емес. Тулақтың түгін тінткілеп, көзі алақ-жұлақ етеді.

– Қап, мына батырдың жұмысы қатты ғой, тіпті. Сәлем беруге мұршасы жоқ. – Қарт дорбаның түбін тінткілеп, бармақ басындай малта құрт алып шықты да: – Мә, Нұржан, ала ғой! – деді саусағының ұшында шошайтып. Бала жалт қарады. Рас па, өтірік пе дегендей аңтарылып тұр. Өлеусіреген жанарынан бір алапат қуаныш лап етіп, түрегелуге де мұршасы келмей, төрт аяқтап еңбектеген күйі апыр-топыр бері салды. Жеткен бойда мысықтай қарғып құртты шап берген. Ауызға атып ұрды да, енді не істесең оны істе дегендей қарттың тізесіне көлденең сұлап жата кетті. Жәй жатқан жоқ, кілкіген екі көзі қалтада, сұғына, сұрана қарайды. Тағы бір құрт көрсетіп «жүр» десең әкесіне де, шешесіне де қарамай ере кететін ойсыз, опасыз кейіп. Қарт еңкейіп, сүйек кемірген сиыр секілді қытыр-қытыр қаужаңдаған сәбидің шайыр сасыған шұп-шұңқыр желкесінен құшырлана ұзақ иіскеді.

ҮШІНШІ ТАРАУ

Күйеуі сұр қоянды салаңдатып кіріп келгенде, Зейнеп соғымға ту бие сойып алған кісідей қуанған. Нағашысы босағасына құт ала келгендей көңілденіп, қоянның ішек-қарны, өкпе-бауыры мен бір жілігін қазанға бір-ақ салып еді. Үсті-үстіне сыңғытып ішкен қара

сорпадан қалжасы жаққандай үлкендердің бой-бойы шықты. Ағаш табақтағы бір уыс қарайғанды үшеуі шетінен шымшып қана алып, сыпайыгершілікпен «сен же, сен же» деп бір-бірінің алдына итеріп тауысқан жоқ. Қолды қымсынбай салған кішкентай Нұржан болатын. Арғы жағына ел қонған соң әкесінің тізесіне басын сүйеген күйі қылжиып қалған. Тәмпіш танауының үсті тершіп, рахаттана құр-құр етеді. «Ой, балам, саным ұйып қалды ғой» деп, Нұрбек көтеріп апарып, төсектің үстіне жатқызды.

Өзекке аз да болса нәр барып, жүздеріне жылт жүгірген. Сорпа иісі мұрын қытықтаған жып-жылы үй өздері үшін қазір пейіштің төріне айырбастағысыз. Осыдан артық нәпаха-ризық керегі жоқ деген көңілдерінде бір шүкіршілік бар. Қазандық аузында маздай жанған оттың да бүгін қызуы мол, жалыны жоғары сияқты. Жарықтан жасқанып қуыс-қалтарысқа тығылған қалқан құлақ көлеңкелер тыпырлап тұра алмай жатыр. Нұрбек жанары жарқ етіп төрдегі қол тоқыған кілемнің шетіндегі шанағын бір елі ыс тұтқан қара домбыраға жұтына қарап қойды. Күні бойғы сүркілден қалжырап, сараң тіл қатып, оны-мұны жөн сұрағаны болмаса, бағанадан бері қонағына онша шешілмей отыр еді. Сонысын жуып-шайғысы келді ме, маужырап көзіне ұйқы тығылса да қарттың көңілін аулап, арғы-бергіні қозғай ұзақ шүйіркелескен. Сөздің бір ретінде:

– Аға, қыстың көзі қырауда кәрі кісіге қаңғып жүру оңай ма. Қайыр-садақа беріп жарылқайтындай жетісіп отырған ел жоқ. Не көрсек те бірге көрерміз. Қасымызда болыңыз – деген. Қарт күтпеген ұсынысқа абдырып қалды. Қанша жерден қан жаласып бірге туысқан болса да мынандай қиын күнде аузындағы жалғыз түйірді жарып берер деп ойламаған.

– Қарағым-ай, шықпа, жаным, шықпамен әрең отырғанда салмақ болмаймын ба? – деді даусы дірілдеп. – Арық атқа қамшы ауыр ғой.

– Бір бұйырғаны болар, аға. Ұшар аман болса, ептеп-септеп жазға ілігерміз.

Қарт үндеген жоқ. Бүгежектеп белбеуінің ұшымен көзін сұртті.

Нұрбек созылаңдай орнынан тұрды. Қалайы тегештегі шүпілдей құйылған сорпаға саусағын малып көріп еді, қанжылым болған екен. Табақтағы қара кесектен екі-үш түйір алып салды да, тегешті тазының алдына жақындатты. Тулақтың үстіне ұзынынан сұлай кеткен Ұшарда қыбыр жоқ. Алға созған алдыңғы аяқтарының сайына басын салып сұлық жатыр. Көзі жұмулы. Лаулаған жалынмен шарпысқан қызғылт жүні қос бүйірін қаға дем алған сайын үрлеген шоқтай ұшқындап, әнеміне лап ете түсетін тәрізді. «Ұшар, Ұшар, іше ғой!» деген иесінің даусына кіртиген көзін болар-болмас жылтитып, қайта жұмды. «Байқұс әбден болдырған ғой. Кішкене тынықсын, сонан соң ішер».

Нұрбек қараңғыда біреу аяғымен қағып кетер деген қауіппен тегешті қазандықтың алдына қарай ысырып қойды.

Сенек жақтан тысыр-тысыр дыбыс шықты. Әлде кім есік сыртын сипалақтап жүргендей. Нұрбек елеңдеп орнынан тұра берем дегенше есік шалқасынан ашылып, әуелі көстең етіп келідей етік аттады да, сәлден кейін барып құлағы тебінгідей-тебінгідей үлкен тымақтың төбесі көрінді. Екі бүктетіліп әзер енген кісі аласа үйдің төбесіне басым тиіп кетер дей ме, еңсесін еркін жазбай босағаның түбінде өңкиіп тұра қалды. Алақанымен қабағын қалқалап, кесе-көлденең жатқан ештеңе жоқ па дегендей аяғының астын бір шолып өтіп, төрге қарай иек қақты.

– Ассалаумағалейкум,

– Уағалейкумассалам. Қазимысың-ей? – деді Нұрбек күлімсіреп. – Сәлемші болсаң төрлет.

Қонақ қорбаңдай басып төрге озды. Отқа жақындаған сайын қабырғадағы теңселген көлеңке зорая-зорая қара бұлттай тұтасып жарты үйді жайлап алды. Үй иесінің ығысып жанынан сайлаған орнына бармай, шөгетін түйедей аударылып-төңкеріліп қазандықтың алдына отыра кетті. Тымақтың астында үйездеген көлеңкені оттың алауы жалғыз-ақ жалап өшірді де, жалпақ беттің бар ұңғыл-шұңғылын жарқыратып жайып салды. Әр жерде бір үрпиген қыл-қыбыр бет-аузындағы көлкіген ісікті жасыра алар емес. Қабағы салбырап, қиығы былшықтанған қысық көзін әзер-әзер жыртып ашады. Еріндері бір-бірімен жуыспай көгіс тартып дүрдиіп тұр. Тымақтан тамды ма, бетінің ұшындағы мөлдірей қалған тамшыны сүртіп еді, саусақтың ізі бормен сызғандай ағарып шыға келді.

Жоғары шықсаңшы! – деген Нұрбектің сөзін Қази елең қылған жоқ, екі көзі оң жағындағы беті тоңазып қабыршықтана бастаған темір тегешті тесіп барады. Танауын үсті-үстіне тартып, жұтынып-жұтынып қойды:

– Па, жарықтықтың иісін-ай! – Сонан соң іргедегі ыңғырсып жатқан Ұшар жаққа бар денесімен бұрыла алая қарап: – Иттеріңе дейін сорпа ішеді, ә? – деп кекесінмен мырс етті де, тегешті іліп алып, ағызып-тамыза бір-ақ сыңғытты.

Үй ішінде үн жоқ. Қази тегешті орнына қоя беріп ыңырси күрсінді. Сол демімен қоса көкірегіндегі бар қайғы-қасіретті де сыртқа үрлеп жібергендей бір түрлі бей-жай қалыппен аузы қисайып, маужырай күлімсіреп отыр. Нұрбек жұдырығына жөтеліп, тамағын кенеді:

– Иә, Қази, жәй жүрсің бе?

Қабағынан бір қара құс қанатын серпіп қалғандай, қасының арасы жиырылып, Қазі қайта сұстанып алды.

– Жеті түнде кісі жәй жүре ме екен! – деп дүңк еткізді де, ағаш төсекке арқасын сүйей қалғып отырған қарияға қарап қасын қайшылады. – Мына кісі кім?

– Қонақ қой, алыстан келіп отыр.

– Алыстан іздеп келсе, бөтен болмас... Ақылдасатын шаруа бар.

– Иә, айта бер.

– Нұрбек-ау, бұл дүние не боп барады? – деді жылайтын баладай даусы күрт дірілдеп. – Жаудай жусап жатқан жұртың мынау. Суық қойныңды аш, қара жер, деп отыра береміз бе? Екі күн ашыққаннан ақыл сұрама дейді, біздің бір үзім нана көрмей аштан бұрлыққанымызға төрт айдың жүзі, не ақыл-ес бар дейсің. Қарап отырсам, өзіңнен басқа бас көтерер ешкім қалмапты. Мына зауалдан құтқарар не амал, не қайран бар? Ақыл қосшы.

Нұрбек маңдайын сипалап төмен қарады.

– Буынсыз жерге пышақ ұрып қинадың ғой, бауырым. Осы күнде кімге кім ақыл айтқандай. Бұйырғанды көрерміз деген соқыр үміт қана ғой бәріміздікі. Қандай ақыл айтайын саған? Әлің болса, жылыстап қала жаққа жетіп ал. Ресейдің іші бізге қарағанда тәуір шығар.

– Оның да жетісіп тұрғаны шамалы. Ресейің Омбы мен Рубцов па? Шұбырған жұрттың жартысы жолда өліп, жеткені сонда аштан қырылып жатқан көрінеді.

– Қайда барсаң да «Қорқыттың көрі» десеңші.

– Иә. Бірақ әрекет қылмай өстіп отырған жерімізде қылжия кетеміз бе? Мал екеш мал да алқымына пышақ тірелгенде тұяғын бір серпеді ғой. Сол құрлы жоқпыз ба?

– Әрекет еткенде алысатын жау емес, айтысатын дау емес, аштыққа не істейсің? – Нұрбек иығын көтеріп, алақанын жайды. – Бір ғана бізде емес, бүкіл елде жоқ қой!

– Бар! – деді Қазі шеге қаққандай даусын нықтап. Сонан соң «Ол қайда тұр» дегендей көзі жыпылықтаған Нұрбекке бір дем тесіле қарап, сыңар танауынан мырс етті: – Айласын тапсаң алатын нәрсе табылады. Іргеде бір қора мал тұрған жоқ па?

– Ойбай-ау, ол колхоздікі ғой! – Колхоздың малы бардың есебіне жүрмейтіндей Нұрбек шар ете түсті. – Не айтып тұрсың өзі?

– Немене, колхоздың малының еті ішіңе жақпай ма? Колхоздың әкесі еншілеп алдына салып берген малы бар ма екен? Сені мен менің малым. Өз малымызды өзіміз жесек, оның несі күнә? Сұрасаң бермейді, өліп жатқаныңды көрмейді. Бар жазығың ұрлап жегенің бе.

«Бұл сұмдықты айтуға аузың қалай барып отыр» дегендей Нұрбектің көзі бақырайып кетті. – Ол мал бұрын сенікі болғанмен, қазір – өкіметтікі!

– Өкімет – менікі! – деді, Қазидан сайын екіленіп. – Екеуіміз сияқты кедейлердің Өкіметі. Сонда өз кедейін өзі аштан қырылтып қоя ма? Қорадағы малды сен екеуіміз жемегенде кім жейді? – Қазидан жамбастай сырғып Нұрбекке тақала түсті. – Аузыңда нәрі, бойыңда әлі бар ғой деп саған әдейі келдім. Бір малды түнде әкеліп сойып алайық. Өз малымызды өзіміз алғанда не тұр!

– Бәрі бір ұрлық қой! – Нұрбек таңдайын шық еткізіп, басын шайқады.

– Әй, балалар, сақ болыңдар, – деді қалғып-шұлғып отырған шал көзін ашпастан. Арғы жағына ел қонған соң аштығын ұмытқан бейғам, байсалды адамның даусы. – Мына Алексеевқадағы Митрий деген тамырым айтты: Осы күзде қырманнан жарты қап астық ұрлаған бір маржаны бес жылға айдатып жіберіпті. Арандап қалмаңдар. Тек жүрген жақсы ғой.

Үрейдің отына пеш түбінен үрпие түрегелген Зейнеп май құя түсті:

– Бара салып алып жүре беретіндей дайын тұрған мал бар ма екен? Мылтығы шошайып әр бұрышта күзетші тұрған жоқ па. Құрысын, колхоздікінен аулақ.

– Колхоздікі деп аштан өлеміз бе? – Қазидан сөз иесіне тесіле қарады. – Қорыққанмен бәрі бір жан қалмайды. Тәуекел етіп көру керек.

– Қазір тыраң етіп оққа ұшқанда мына менің бала-шағамды кім асырайды? Ертең-ақ қырылмай ма? – деді Нұрбек тығырыққа тірер дәлел айтқандай ентелеп. – Жо-оқ, бір күн де болса қыбырлап жүре тұрайын!

– Бүйтіп қарап отыра берсең, бүгін өлмегенмен, ертең бәрі бір өлесің!

– Қой, бауырым, – Нұрбек сылқ еткізіп қолын сілтеді. – Арымды былғап арам өлгім келмейді. Әйтеуір, өледі екем, одан да аштан өлгенім артық.

– Сен тоқ екенсің, Менің көргенімді бір күн басыңнан кешсең, бүйтіп ар-ұят деп оттамас едің!

Қази есірік буған адамдай қалшылдап көтеріліп кетті.

– Сенде бар ар-ұят менде жоқ па? Қару кезенген күзетшіге қарсы барудың не екенін сезбейтін саңлаусыз мақұлақпын ба? Бірақ шынашақтай сәбилерім көздері үңірейіп жан-жақтан ыңырси қол жайып отырғанда қалай шыдап тұра аламын. Ар мен ұят – тұсау, қорқыныш тоқтау бола ала ма?! – қылғына жұтынып сәл үнсіз қалды да: – Бүгін кіші қызым өлді! – деді сыбырлап. Аузы дірілдеп бір жағына қисайып барады. – Құртақандай құлыным-ай, жарығым...

Үй ішіндегілер қапелімде не дерін білмей үрпиісіп қалған. Қази қайта серпіліп, көзіне уыт жиып Нұрбекке шұқшиды:

– Бүгін менің балам өлсе, ертең сенің балаң өледі! Отыра бер өстіп обайып!

– Жағың қарыссын! – деп Зейнеп шоқ бақандай шар ете түсті.

– Мықты болсаң, бәрімізді бүйтіп зарлатып қойған құдай ма, кісі ме – қай құдірет, соның жағын қарыстыр! – Қази буыны сықырлап орнынан тұрды. Іргеде ыңырсып жатқан итке «мыналарды кекірейттіріп қойған сенсің ғой» дегендей бір түрлі жек көрінішпен көзінің шылбырын салып, есікке қарай беттеді.

Қонақ жігіт үн біткенді құлағынан тізіп, салдыр-күлдір сүйреп алып кеткендей, үйдің іші тым-тырыс. Баланың бір қалыпты пысылдай дем алғаны мен тазының ыңырсығанынан басқа дыбыстың тілі қырқылған. Созалаңдай жабылған есіктен сумаңдай кірген құшақ-құшақ аяз тұла бойды өрлей келіп дәл жүректің басына қадалып тұра қалды. Шаланың ұшында шалажансар тыпырлаған сарғыш жарық қазандықтың аузынан ұзай алмай қорғалақтап тұр. Қоңырайып әр жерде шошайып отырған үшеуде не үн, не қыбыр еткен қимыл жоқ, жылан құйрықтанып ирелеңдеген жетім жарыққа телміре қатып қалған.

Қараңғылықты тескілеп көздері ғана жылт-жылт етеді. Үңірейген тілсіз тыныштық айналаға үрейдің суық демін үрлеп тұр.

Кенет Зейнеп күрк-күрк жөтелді. Сол-ақ екен серпіліп, үй ішіне жан бітті. Үнсіз сілейген қария селк етіп ояңғандай:

– Қап, әлгі бала бірдеңеге ұрынып жүрмесе жарар еді! – деді, баяғыда ізі суыған Қазифа аяушылық білдіріп. Зейнеп күрсінді:

– Қайтсін бейшара. Бала деп алас ұрып жүр ғой.

Нұрбек үндеген жоқ. Ту сыртынан қапсыра құшақтаған зіл қара көлеңкеден бұлқынып шыға алмай жатқандай қорбаңдай түрегеліп, пештің жанына келді. Шаланы қағыстырып, үстіне жуан ағаштан екі-үш тал қалаған. Өңеші қызарған обыр пеш гуілдеп тарта жөнелді. Көк түтіннің арасынан жирен шашы желп етіп жалын ұшып түрегеліп еді, қауқиған көлеңке қиралаңдап жерге жантая кетті.

Сәлден кейін ауыл сыртындағы дөң жақтан тас құлақ тыныштықты қақыратып, күмп-күмп мылтық атылды. Терезе зыңылдап, қараңғыда қалғыған тоқал там селк ете түсті. Үшеуі үдірейіп бір-біріне қараған. Оқтың адасқан жаңғырығы қабырғаға етпеттеген қара домбыраның шанағында дыңылдап тұр.

Әлгінде Қазифа ермей қалғаны бір жағынан қорқақтықтай көрініп, шалдың алдында өзінше ыңғайсызданып отырған Нұрбектің жүзінде енді «міне, қалай екен, айтқаным айдай келді ме» деген мардымсу бар:

Әй, байқұсты атып тастады-ау деймін! – деді. Сақалын саумалаған қария үздік-создық шыққан мылтық даусына құлақ түріп отырып басын шайқады:

– Жоқ. Тигізсе үсті-үстіне бүйтіп күмпілдете ме? Құтылып кетті-ау. Ұстай алмаған соң далбасалап атып жатқаны ғой.

Мылтық үні естілгеннен-ақ Зейнеп құп-қу боп ұшып тұрып еді. Қарттың дәлелі көңіліндегі күдікті қуып шыққандай, жағасына тас жабысқан қолы дірілдеп барып сылқ құлады.

Біраздан соң сырттағы дүрмек басылып, қайта тыныштық орнады. Зейнеп төрге текемет жазып, төсек салуға кіріскен.

Ұшар мазасы кетіп аунақшып жатыр. Басын біресе бауырына тыға дөңгеленіп, біресе төрт аяғын төрт жаққа соза сұлап тыншу табар емес. Түс көре ме екен, аракідік әлде неге айбат шеге ырылдап үріп қояды. Нұрбек алдына сорпа тосып: – Іше ғой, Ұшар! – деп арқасынан сипап еді, басын да көтерген жоқ. Езуі ырсия ашылып, алқына дем алады. Нұрбек секемденіп іш жиды: «Ауырып қалған жоқ па?» Артынша ол

күдіктен ат-тонын ала қашып, «қой, кәрі неме бүгінгі жүгірісті көтере алмай болдыртқан ғой» деп, өзін-өзі алдарқатқан болды. Дереву құлақ түбін, аяқтың бұлшық еттерін ауыртпай басып уқалай бастаған. Қалың жүнге саусақты көміп жіберіп, желкеден құймышаққа қарай майкөбемен тарақтай сипағанда сүйсіне ыңырсыды.

Бір уақытта Ұшар орнынан ұшып тұрды. Арқасы садақтай иіліп кеткен. Қанталаған көздерін бір ашып, бір жұмып айналасын самарқау шолып өтті. Сонан соң тәлтіректей басып босағаға барды да, есікті тырналап қыңсылап тұрып алды. Итінің мінезіне сыралғы Нұрбек «сыртқа шыққысы келіп тұр ғой» деп есікті ашқан. Ұшар төр жаққа мәлие бір қарап, табалдырықтан созалаңдап түсе беріп еді, аузын ашып үңірейген қара түн сары майдай сылп еткізіп жұтып қойды. Нұрбек желбегей күйі жалаңдаған аяздан тітіркеніп ере шықпай іркіліп қалған. Шапанын қайда қойғанын білмей қараңғыда сипалақтап біраз айналды. Қария:

– Әлгі бірдеңенің иісін сезді ме, ит-құс төңіректен жүрмесін! – деп қауіп білдірген. Ауыз жиғанша болған жоқ, сырттан қаңқ еткен әлсіз дыбыс естілді.

– Қап, әкетті-ау! – Нұрбек ышқына айғайлап далаға атып шықты. Соңынан сүрініп-қабынып әйел мен шал жүгірді.

– Ұшар! Ұшар! Ұшар! – Қалғыған түнді селк-селк еттіріп үшеуі үш жақта айқайлап жүр. Айнала тас қараңғы, көз алдына қара перде тұтып қойғандай. Нұрбек апалақтап қораны бір айналып шықты. Төңіректегі қарайғанның бәрін тінткіледі. Жым-жылас. Отыра қалып жан-жағын шолып еді, салбыраған түннің етегі сәл түріліп, бозамық қар бетінде біраз жер көрінеді екен. Көз бедерін түртіп қыбыр еткен нәрсе жоқ. Тың тыңдап құлағын тікті. Табан астындағы қардың сықыры мен өз жүрегінің дүрсілінен басқа ештеңе естілмейді.

Сол екі арада Зейнеп үйден қайыңның тозын шиыршықтап тұтатып алып шыққан. Үшеуі серейген-серейген көлеңкелері қар үстінде қосақтаса теңселіп, маңайды түгел аралады. Қора-қопсының ішіне дейін кіріп сүзіп шықты. Далбаса көңілмен ауылдың сыртын шыр айналып із де кескен. Ит-құс түгілі жорғалап өткен тышқанның ізі көрінсе не дерсің. Не істерлерін білмей дел-сал болып үйге қарай бұрылған. Дәл қораның бұрышын айнала бергенде шәугімнің түбіндей дөңгеленіп әлде не қарауытты. Үшеуі де ошарылып үңіле қалған. Кеуек қарға қабыршықтана ұйыған қан. Қанның қызыл жібін шұбата сүйретіп, кеше жауған ұлпаның бетінде әлде кімнің ошақтай-ошақтай ізі қашып барады. Үшеуі үдірейіп бір-біріне қарады. Бармақ басындай толықсыған жарық бағанадан бері мойындаудан қорқып ат-тондарын ала қашқан күдіктің дәл үстінен түсіріп, әйгілеп тұр. Нұрбек көргісі, сенгісі келмегендей, қолындағы шырақты атып ұрып табанымен баса

қойды. Түннің жағасына жармасқан жалғыз жарық жан тапсыра алмай ирелеңдеп барып жалп етті. Анталаған қараңғылық жалғыз-ақ желпіп айналаны етегімен жаба салды.

– Бағанағы неменің қадалып қарауы жаман еді. Содан келді, содан! – деді қарт құмығып.

Зейнеп кісі өлгендей дауыс салып қардың үстіне шөкелей кетті:

– Құдай-ау, енді қайттік? Өлген деген осы ғой! – аш бүйірін таянып солқылдай жөнелді. Басу айтып, қой деген ешкім жоқ. Екі еркек – екеуі де үнсіз сілейіп қалған. Мұңын шағарлық біреу табылса, өздері де өкіріп қоя берер халде. Үшеуінің аузындағы сөзді, көкірегіндегі зарды айтып бәрі үшін жалғыз Зейнеп жылап жатқандай. Қара түнді қақырата ышқынған бейбақ әйелдің ащы дауысы аспан астын күңіренітіп тұр.

Қайтып ләм деп тіс жарған ешкім болмады. Қараңғы үйге сыбдырсыз кіріп, текеметтің үстіне киімшең домалай-домалай кеткен. Зейнеп ара-арасында тұншыға сыңсып, өксігін баса алар емес. Басына бақсы ойнағандай өз-өзінен былдырлап қария ол жатыр. Кеудесі сырылдап бір дұғасын мың қайталап күбір-күбір етеді. Нұрбек қана үнсіз. Екі қолын айқастыра желкесіне жастанып, төбеге тесілген күйі сұлық қалған. Ой-сезімі сарқылып, көкірегі бір кеуек затқа айналғандай. Өкініш те, күйініш те жоқ. Ажал қазір келсе де мейлі, қыбыр етпестен көне салатын тәрізді. Дел-сал, бойкүйез бір хал билеп алған. Кенет баласы есіне түскенде шошып оянғандай оқыс серпілді. Әлде бір қатыгез суық қол қолқасын суырып жатқандай жаны ышқынды.

«Тақ-тұқ болса да талғажауға жарап, осы күнге дейін аштықтың тырнағына іліктірмей асырап келген тазы еді. Одан айырылды. Ендігі күндері не болмақ? Аяғын эзер сүйретіп жүріп қоян-қарсақты қалай жаяу қуады? Ол түгіл саңырау құр да ұстатпас. Атып алатын мылтығы да жоқ. Садақ жасап алса ма екен? Бірақ оны тартуға әлі қайсы? Әлде тәуекел деп ұрлық қылуға көше ме? Жо-оқ. Күзетшілер белең алып қалды. Бағанағы Қазидың дүрмегінен кейін қаруын сайлап сақ тұрады. Өлейін деп бармасаң, бірдеме алам деп дәметпе. Құдай-ау, сонда бір әулеттің шынымен дүниеден із-түссіз жоғалғаны ма? Артыңда жалғыз да болса тұяқ қалатынына сеніп барып көз жұмсаң, соның өзі көңілге медет екен ғой. Енді, міне, өлекседен күнің төмен болса да, өлгің келмей ит тірліктің етегіне тіс-тырнағыңмен жармасып жүргенің. Сәбиімді бір қараға жеткізіп кетсем екен деп жанталасасың. Енді қайда барады? Ақ қар – көк мұзда қаңғығанда сүйектері далада қалмай ма? Қап, әттеген-ай, мұны білгенде күн жылыда қалаға ма, ауған елмен бірге шет жерге ме – бір жағына жылыстап кетер еді. «Малын жиып алып мұнша халықты аштан қыруы мүмкін емес. Мемлекет астық

береді екен. Қаладан керуен әне шықты, міне шықты», деген қауесетке алданып отырып қалды емес пе».

Қалай ойласа да алды – тұйық, арты – жар. Тұңғыықтан алып шығар жол жоқ. Терезенің қырауы ақ перде тұтқандай бозара бастағанда талықсып барып кірпігі ілініп кеткен.

Әлде қандай сыбдырдан селк етіп көзін ашып алса, үй-іші ала кеуімденіп қалған екен. Қария бұлардың оянуын күткендей тыпыршып жүр. Күпісінің сыртынан белбеуін шарт буып, ала дорбасын мойнына асып алыпты. Ең болмаса біреуі тұрсын дегендей жөткірініп қояды. Нұрбек басын көтерді:

– Ерте тұрып алыпсыз ғой?

– Кетейін деп тұрмын, балам.

Ояу жатса керек, көлеңкедей ербиіп ірге жақтан Зейнеп түрегелді созалаңдай.

– Кеткенде қайда барасыз?

– Қайда барарымды өзім де білмеймін. Күре жолды бетке алып жүре берсем, ел көп емес пе? Өлмегенге – өлі балық, бір жөні болар. Артық ауыз боп, болмашы ризықтарыңа жармасып қайтем. Өз өлмес күнімді көрейін.

Ерлі-зайыпты екеуі қалыңыз деп жата-жабысқан жоқ. Үнсіз бастары салбырап төмен қараған. Бұлардың үнсіздігін өзінше түсінді ме, қарт жұдырығын аузына тосып бір жөтеліп алды да:

– Сөге жамандамандар, – деді кінәлі адамдай күмілжіп. – Мен бір құтсыз қонақ болдым. «Келіннің – аяғынан, қойшының – таяғынан» деп, бір қонғанда жан сақтап отырған жалғыз иттерің жоғалды. Шыр етіп жерге түскеннен жолы болмай, тері сор татыған бейбақ екенім рас. Кесірім тиіп жүрер, кетейін.

– Қойыңызшы, иттің жоғалғаны Сізге қарап тұр дейсіз бе?

Нұрбек көңіл үшін айтуын айтқанмен, Ұшары есіне түскенде жарасының аузын тырнап алғандай, қиналып ерінін тістеледі.

– Жоқ, шырағым, құтты қонақ келсе, қой егіз табады деген. Жетп істен асқанда қайыр тілеп қаңғыған шалда не құт-береке бар дейсің. Өз қырсығым өзіммен кетсін. Ал, қайыр, қош болыңдар! – «Қош» дегенмен бірақ қарт томпаңдап шыға жөнелген жоқ. Айтатын тағы бір бұйымтайы бардай бүгежектеп бөгеліп тұр. Күпісінің қойнына қолын салып, жұдырықтай ақ түйіншек алып шықты. Шүберекті жазып еді, қарттың қалтыраған алақаны лап ете қалғандай, үйдің ішін жап-жарық

қылып жіберді. Көкше мұздағы тайдың ізіндей дөңгелеген сәуле терезе тырналаған әлсіз жарыққа шағылыса бұрыш-бұрышты бір-бір сипап өтті де, төбеге барып дірілдеп тұра қалды.

– Мә, – деді қарт лапылдап жанған қолын Зейнапке созып. – Алтын білезік қой. Нағашы апаңнан қалған жалғыз көз. Енеміз марқұм өтерінде қызын шақырып алып: «Шешемнің шешесі таққан білезік, аманат», деп білегіне салып еді. Құдай бір жапырақ шикі өкпеге зар қылып сұм жалғаннан қу бас өтіп бара жатқаным мынау. Сендерден басқа енді кімім бар? Төрімнен көрім жақын, қаңғып жүргенде қылжиып қай жерде қаларымды құдай білсін... Нағашы апаңның көзіндей көр, қарағым. Тарықсандар бір керекке жаратарсыңдар. Заманның беті түзу кезде бір қора қой еді ғой, бұл... – Білезікті бір сипап, Зейнепке ұстатты да, енді сөйлесе көмейіндегі өксікке ие бола алмайтынын білгендей, жылдам басып сыртқа беттеді. Нұрбек пен Зейнеп те ере шықты.

Терістіктен жалаңдаған қызыл аяз бет қаратар емес. Бірінің ізінен бірі бүрсеңдеп келеді. Қимастық па, әлде есік алдынан қоштасқанды ерсі санағандық па, үйден көз көрімдей жерге ұзап барған. Қарт соңындағы екеуді жаңа көргендей оқыс бұрылды:

– Оу, әлі еріп келесіңдер ма? Босқа тоңбай қайтыңдар. Алла риза болсын, шырақтарым.

– Күн тым жалаңдап тұр екен, – деді Зейнеп тісі тісіне тимей сақылдап. – Аяз сынғанша үйде отыра тұрмадыңыз ба?

– Е, қарағым, көрмей жүрген аязымыз ғой деп пе едің. Түндегі сорпаның қызуымен ерте жарықта Жайдақтың боранынан өтіп алайын. Үш-төрт күн қонағалап жүріп отырсам, Көктөбеге жетіп бармаймын ба? Шойын жолға бір іліккен соң өлмеспін. – Күлімсіреп сәл тұрды да: – Алла жазса, әлі-ақ жолығамыз ғой, – деді, бір жетімді бір жетімнің жұбатқаны сияқты дәтке қуат дауыспен. – Артық-ауыс жиған-тергенімді әкеп тұрамын. Ал, қош!

– Қош болыңыз.

Қалт-құлт еткен кәрі шал қашан қара нүктеге айналып, қарлы даланың қойнына сіңіп жоғалғанша екеуі дірдек қағып, төмпешіктің үстінде қалшыып тұрды.

Үйге келіп қайтадан орындарына қисайған. Бірақ ұйықтай алған жоқ. Араздасқан адамша екеуі екі жаққа қарап, көздері бақырайып жатты да қойды. Сөйлескенде не айтпақ? Кеудедегі зарды жаңғыртып бір-біріне шағынғаннан не пайда. Тіл ұшына үйірілген өттей ащы сөзді дауыстап айтуға қорқатындай тым-тырыс. Қозғалмай жата-жата Нұрбектің жамбасы ұйыды. Көрпесін серпіп екінші жағына аунап

түскен. Қызарып шыққан күн жылаған баланың көзіндей терезеден сығалап тұр. Үйдің іші қаңырап кетіпті. Алған демі аузынан ақтүбіт боп ұшады. Қой, от жағайын деп орнынан тұрғаны сол, ірге тұс келі түйгендей дүңкілдеп, терезені қалбаңдаған қара көлеңке сүзді. Іле екі бүктелген қамшының ұшы әйнекті тықылдатты:

– Ау, тірі біреу бар ма?

Сыртқа жүгіре шықса ат ойнатып тұрған Әубәкірдің он үш – он төрт шамасындағы қитар көз баласы екен. Аман жоқ, сәлем жоқ:

– Көкем кеңсеге келсін деп жатыр. Жүр жылдам! – деді де, ауыз ашып бірдеңе деймін дегенше атын борбайға бір тартып шапқылай жөнелді.

Нұрбек аң-таң. «Неге шақырды екен? Аудан жақтан астық әкеліп, соны бөліп бергелі жатыр ма? Әйтпесе бұларды таң атпай шақырып несі бар? Иә, ақсарыбас! Бір жақсылық болғай». Жүзіне жылт жүгіріп, көңілі қуаныштан алып ұшты. Жүгіре басып үйге енді де, қазандыққа от тұтатып, асығыс шапанын кие бастады.

Алқынып жеткенмен, Әубәкірдің қойғаны суый қоймапты – сырлы есікті тас тістеп жуан қара құлып тұр. Сәлем мәзіретімен ерінін жыбырлатып, ықтасында үйездеген оншақты еркектің үйіріне қосылды. Қимылдап жүр демесең, көздері үңірейіп, сақал-шашы үрпиіп арса-арсасы шыққан тірі аурақ шетінен. Айнаға үңілмегені қашан, мен де осындай шығармын деп шошып кетіп, шалт көтерілген қолы бет-аузындағы қаулаған қылды сытырлата бір сипап өтті. Іштерінде кешегі Қазі да бар екен. Әлде кіммен шүйіркелесіп шүйдесін беріп тұр. Іштегі запыран лық көтеріліп алқымына тірелді. Ашуға булығып, жанарында жалаңдаған кектің қара қанжарымен ту сыртынан осып-осып өткен. Бірақ анау бері бұрылып, күнәсіз кейіппен жайбарақат қарағанда ұялып қалды. Иненің жасуындай қиянаты жоқ, бейкүнә адамның қарасы. Әлде ішінде ит өліп жатса да беті бүлк етпейтін зәндәмнің өзі ме? Қалай дегенмен жағасына жармаса кететіндей көзімен көрген жоқ. Көлденең тартар куәсі қайсы? Сенімі күдікке айналып, кешеден бері жүрегiнің басына қадалып тұрып алған түйін уыстағы жентек қардай жылжымшылап еріп барады. Ашуланарын да, ашуланбасын да білмей дағдарып тұрып қалған.

Қолдарын жеңдеріне айқастыра тығып бүрсең қаққан халық. Табан астындағы қырман болған қардың бір сарынды сықыры құлақ шағады. Өзек жалғары әлі үзілмегендіктен бе, әлде жылт еткен әлгі бір үміттің әсері ме, осы сәт мына бейшараларға қарағанда өз халін мырзаның күніндей сезінген. Көмейін сөз түртіп, шыдатпай бара жатқаны шамалы, әйтсе де тұнжыраған топты серпілтпек оймен:

– Басекең неге шақыртты екен? – деп ортаға сауал тастап еді, бұл бір

ай далаға сөйлегендей ешкім үндей қойған жоқ. Сәлден кейін барып Мәуліхан дейтін тәпелтек жігіт ажырай қарап күңк етті:

– Ит біліп пе!

Нұрбек қара суға қармағын тағы лақтырды:

– Тегін шақырмаған болар. Аудан жақтан астық әкелді-ау деймін! – деп үміттің қызыл түлкісін алдарынан бұлаңдатқанда ғана сірескен кеуделерге жан бітіп қозғала бастады.

– Оны қайдан білесің? – деді жан-жағынан анталай қарап. Нұрбек «білемін» деген кісіше маңғазданып қасын керді. Тіпті бір сәт өзінің қара дүрсін долбарының күмәнсіз шындығына өзі де сеніп қалғандай еді. Иірілген топ жауап күтіп аузына телмірген жоқ, өзара қуана құнжыңдасып дабырлап кетті.

– Аузыңа май! – деді анандайда үш ұмтылып тұра алмай отырған жеріне қайтадан шоңқия кеткен Әбіл шал иегі кемсеңдеп. – Үйде асып жейтін тулақ та қалған жоқ. Кешеден бері ескі етікті сөгіп, ұлтанын сорып отыр едік. Жаратқан иемнің шапағатында шек бар ма. Жарылқағаны осы ғой!

– Тек, «жаратқаны» несі, жағыңды қарыстыр! – деді жалба тымақты біреу ойын-шыны аралас. – Әубәкір естісе, жаратқан иеңнен ала бер, қайқай деп, дорбаңды бір-ақ лақтырар.

– Құрысын, қойдым, қойдым. Жарылқайтын Әубәкір болса, оған да жалбарына берем. Маған бәрі бір. Көктегі құдайдан қазір қолыма бір түйір тары ұстататын пенде артық.

– Е, әңгімең енді түзелді.

– Әубәкір ерледі, – деді әлде кім екіленіп. – Қоймай жүріп астықты алған екен ғой. Ой, қасқыр-ай!

Қаулаған сақал-мұртын бет-аузы көрінбей тұрған Сыдық: – Кешелі бері аудан жақтан қатынаған көліктің қарасын көрмедім ғой? – деп күдік білдіріп еді, басы пәлеге қалды.

– Көрмесең көзің шықсын. Сенің андағы қисық көзің түзу нәрсені көруші ме еді!

– Жолға түнеп шығып па едің, қайдан білесің? Бәлкім түнде әкелген шығар.

– Осы-ақ кері шаптырып тұрады екен! – деп, бәрі сол жерде байқұсты жүндей түтсін. Іштерінен өздері де онша сеніп қарық қып тұрмаса да, жақсы сөзді жарым ырыс санап, сенгісі келетін сияқты. Сол

жоқтан бар жасап алдарқатқан көңілін қызғыштай қорып әлек. Нұрбек: «Оу. Босқа дүрлікпеңдер. Анық ештеңе білмеймін, жәй айтқаным ғой», дейін деп оқтала берді де, тілін тістей алды. «Бейшаралар қас қағым сәт болса да қуана тұрсын, үмітінен айырмайын» деп, үндеген жоқ.

Сол екі арада талтаңдай басып анандай жерден Әубәкірдің өзі де көрінді. Жұрттың қарны қабысып қылдырықтай болса, оның қарны қампайып өсе түскен. Ел еңсесі басылып еңкейе түссе, ол төсі қайқайып шалқая түскен. Тік жаға қоңыр френч киіп, белін қос тілді жалпақ былғары белбеумен таңып алыпты. Иығына желбегей жамыла салған ұзын қара шапанның етегін жел кеулеп, қар үстінде жемсауы ауырлап ұша алмай қалған үлкен бір құзғын шоқалақтап келе жатқан тәрізді.

Бағанадан бері пейіштің күнін басымызға орната салады деп дәметкен Әубәкірде жарылқайын деген қабақ жоқ. Түтеп, борандатып алдарынан өтіп барады. Ізет көрсетіп қақ жарылған топ жамырай сәлем беріп, шыбындап қалды: – Ассалаумағалейкум!

Әукең үндемеді, «Ассалаумағалейкүммен араз екенін білетін көңіл сақ біреу дереу жөндеп жіберді:

Сәлеметсіз бе, Әуке. – Әукең бәрі бір үндемеді. Сәлем беруден құр қалатындай қалт-құлт етіп жеткен Әбіл шал:

Амансың ба, шырағым! – деді алға ентелей. Сонда ғана Әукеңе тіл бітіп дұңк еткізді:

– Аман емес, жаманбыз! – Ентелеген топтың әпігі су сепкендей басылып, жаутаң-жаутаң бір-біріне қарасты. Майы біткен шамдай көздері өлеусіреп сөніп барады.

Әубәкір салдырлатып есік ашты, салдырлатып ішке кірді. Кірер-кірмесін білмей бүгежектеген жұртқа кең бөлменің түкпірінен зілдене зекіді:

– Аңқитып тұрасыңдар ма, болыңдар!

Апыр-топыр еніп, іргедегі ұзын тақтай орындыққа қаз-қатар тізе бүкті. Іші әктелген жап-жарық бөлменің бір қапталына жалп-жалп етіп көлеңке қонақтағандай бір сәт айнала қараңғы тартып кетті. Әубәкір үстіне көк мауыты жабылған ұзын бел үстелді алдына өңгеріп қақ төрде қақшиып отыр. «Дұр-рес, жарайсың, Әубәкірім!» дейтіндей, көк желкесінен қадалған сурет мұртынан жымыып тұр.

Әлі де болса үмітін терең көміп, тасқа бастырғысы келмей жаутаңдаған жұрттың екі көзі бастықта. Бірақ ол қабағын ашар емес. Үстелдің үстін саусағымен шерткілеп ұзақ ойланды. Не ойласа да жақсылықтың ауылынан алыс. Жақ еттері ойнақшып, жағалай сүзген

қысық көзі қаңдауырдың ұшындай қылпып өткірленіп барады. Бір уақытта үстелді бір керіп ұшып тұрды. Сал бөксе құйма сия сауыт сүйем қарыс секіріп барып тоңқалаң асты:

– Шеттеріңнен тізіп қойып атса обалдарың жоқ!

Өлгелі отырса да жаны бәрінен тәтті екен, Әбіл шал мына жақтан:

– Ойбай, шырағым, не жаздық? – деп шар ете қалды.

– Не жазғаныңды білмей қалғаның? Колхоздың малына ауыз салсаң қылмыс емес пе екен? Араларыңда ұры отыр. Түнде сиыр қораның есігін бұзып жатқанда күзетшілер көріп қалып, ұстатпай кетіпті!

«Бұл қайсың» дегендей бір-біріне қарасты. Нұрбек Қазі жаққа көз тастап еді, анау да бұны қабақ астынан бағып отыр екен. «Үндеме, үндеме» деген жалынышпен жаутаңдап, жүзін бұрып әкетті. Кінәлі адамдай бастары салбырап, күмілжіген сайын Әубәкір айдынданып шарықтай түсті:

Кәне, неге үндемейсіңдер? Ұстап беріңдер ұрыны. Әлде бәріңнің ым-жымдарың бір ме? – деп тебіте ақырған. Ешкім үндей қоймаған соң, осы отырғанның ішінде сақалдысы өзім ғой деген сыңаймен Әбіл шал жан-жағына қарап алып, тағы да сөзге қыстырылды.

– О, байқұс та қай жетіскенінен ұрлық қылып жүр дейсің, – деді белгісіз ұрыға жаны ашып. – Өліп бара жатқан соң қайтеді енді?

– Әй, шал! – деді Әубәкір ежірейіп. – Не көкіп отырсың? Жетісіп тұрған кім бар қазір. Бәрі бірдей ұрлық қылса, колхоздың малынан не қалады?

– Колхоздың малы адамның жанынан артық па екен? – шалдың көзі шатынап, сөзі шатақтанып барады. – Жоқ болса бір сәрі. Қора-қора мал тұрып қынадай қырылғанымыз не сұмдық!

Ұстатпай кеткен ұрыны табам деу бос әурешілік екенін Әубәкір білді, әрине. Бірақ аурудың алдын алмасаң – қауіп, бұзық ойлы біреулер болса, ол жаққа бұдан былай аяқ баспайтындай болсын деп ықтырып алу үшін әдейі шүйліккен. Ақырсам болды, алдыма түсіп бүгежектей береді деген жуасы жалт бұрылып, бұлай азу ақситқанда сасқалақтап қалды.

– Бұл – ұрлағаның сауап дейтін байдың малы емес, халықтікі! – деді, түкірігіне шашалып.

– Халықтікі болса халыққа неге бермейсіңдер?

– Ой, мынауың қызық екен ғой! – Әубәкір алақанын жайып шын

таңқалып тұр. «Осындай милауға не дерсің» дегендей, жанындағыларға жүгірте қарап шықты. – Аш-жалаңаштың бәрінің көмейін толтырам деп таратып берсем, колхозда не қалмақ?

– Кісі қалады. Кісі аман болса, мал да, жан да табылады.

«Мал болатын кісі сенбісіңді» Әубәкір езуін түрткен кекесінмен айтып, қайтадан қабағын түйді. – Сонда маған не қыл дейсің? Малды сендерге түгел үлестіріп берейін бе?

– Түгел үлестірмей-ақ қой. Қалқайып жүргеніміз қанша. Тіске талшық етерлік берсең жетеді. Өліп те жатқан жоқ па!

– Қарай гөр! – Бағанадан бері қаша атысқан Әубәкір табан тірер тиянақ табылғандай қуанып кетті. – Мен бұларға ұрыны тауып бер десем, қосыла ұрлық қылайық дейді ғой! Көмейің белгілі болды. Тәлкек қылатын кісіні тапқан екенсің! – Шалдың шеңгелінен алқымын босатып алып, қайта шарықтап келе жатыр еді, ұзын орындықтың шетінде ескі құлақшынын оң қолында тас қып ұстап түйіліп отырған мұғалім жігіт – Бернияз ұшып түрегелді. Қадалған екі көзі әне-міне бұрқ етіп жалын бүркер қосауыздың ұңғысындай үрей шашып үңірейіп тұр. Әубәкір іркіліп қалды.

– Әй, Әубәкір! – деді жігіт аузына ащы бірдеңе түскендей бетін тыржитып. – Сенің ғой үйіңде итің май жемейді, Ал мына халқыңа қарашы.

– Менің итім жоқ! – деді, Әубәкір «неге өтірік айтасың» дегендей ежірейіп. – Осы отырған қайсың екенін білмеймін, біреуің ұрлап жеп қойғансың.

– Бүйтіп ашыға берсе, итің түгілі өзіңді де жеп қояр. Қарашы, қандай семізсің. Сен осы не жеп семіріп жүрсің?

– Не жеуші ем, тамақ жеймін!

– Оны қайдан аласың?

– Өкімет береді.

– Бізге неге бермейді?

– Оны Өкіметтің өзінен сұра.

– Жоқ, сенен сұрау керек. Күн көріп отырған малын жиып ап, осынша халықты ажалдың аузына итере салу мүмкін емес. Сендердің бір былықтарың бар.

Әубәкірдің іші қылп ете түсті. Үстелдің ернеуін сығымдай қысқан

саусақтарын бір әлсіз діріл шертіп өтті. «Япыр-ау, шынымен біліп қойды ма, әлде тисе – терекке, тимесе – бұтаққамен нобайлап атып отыр ма?» деп екі ұдай күдіктің қайсысына табан тірерін білмей абыржып қалған. Бірақ сыртына сыр шашқан жоқ. Сол желке жүнін күдірейткен күйі:

– Не мүңкітіп тұрсың? – деді, кетік тісінің арасынан ысылдап. – Қай қылығыма күмәнданып, қай былығыма куә болып едің? – айт бықсытпай. Әйтпесе өйтіп арам сөзіңді аңқау елдің аузына салма!

– Әр сөзден арам без іздеп безірейгенше, мына қыруар халықты құтқарар жол неге іздемейсің? – шап беретін кісіше Бернияз қанын ішіне жұтып таяна түсті. – Әлгі жаз ортасынан бері береді деген астығы қайда? Күз өтіп, қыстың ортасы ауды.

– Жоқты жерден қазасың ба?

– Жоқ болса, жоспарды қайтып орындап жатыр?

– Оны қайдан естідің? – Әубәкір өз-өзінен қуыстанып, көзі бақырайып кетті.

– Газеттер жазып жатқан жоқ па. Оқып отырсың, сүт дегенің ағып жатқан бұлақ, қырманың тау-тау үйілген қызыл дән. Соның бәрі қайда кетіп жатыр?

«Е, құдай-ай» дегендей Әубәкір нәумез кейіппен қолын сілтеді:

– Жаза береді ғой! Колхоз дегенің біз емеспіз бе. Хал-жайын көріп отырсың.

– Бүйткен колхозың бар болсын. Мал баға алмасаң, егін сала алмасаң – колхозға бірігіп керегі не?

– Не, не дейсің? – Әубәкірдің үреймен жалтақтаған жасық жанары лап етіп, шырадай жайнап шыға келді. – Колхоздың керегі жоқ деймісің?

– Елді асырауға жарамаған колхоздың қажеті не? Мал бақпағанға мал баққзамын, соқа ұстап көрмегенге егін салғызамын дейсіңдер. Жұтамағанда қайтеміз. Қолынан іс келетіндерді «құлақ-шұнақ» деп көзінен тізіп құрттыңдар.

– А, сен партияның коллективтендіру саясатына да, бай-кулакты тап жауы ретінде жою саясатына да қарсымын де. Ішегіңнің қырындысы енді белгілі болды. Бәсе, өзім де сезіп едім-ау. Есен молланың жиені қайдан кедей өкіметіне жүрегі жібісін.

– Әй, Әубәкір! – деді Бернияз шаршаңқы үнмен. – Шабыма қазір

темір қыздырып бассан да шоршитын шамам жоқ. Саясатыңды қалай езіп ішкізсең де аш қарынға ас болмайды. Сен одан да бізге бір түйір болса да астық тауып бер.

– Жоқ астықты қайдан алам?

Әр қайсысына кезек жалтақтап үнсіз отырған Нұрбектің дәл осы тұста тамағы жыбырламасы бар ма. Бағана қитар баланың астында ойнақтаған торы қасқаның терезе алдына тоқ тастаған тезегінен арпаның дәнін көзі шалған. «Аудан жақтан астық әкелді-ау деймін» деп жұртты әлгінде шала дүрліктіргенде де сол дүдәмалды малданып еді. Тағы да сол қамшы болып:

– Жоқ болса, атың арпаны қайдан жеп жүр? – деді.

– Оны кім айтты саған? – Әубәкір кежір мойнын керги бұрып, қабақ астынан сүзе қарады.

– Ешкім айтқан жоқ. Тезегінен көрдім!

– Өй, сөзіңе болайын. Аттың тезегін тексеріп жүр деймісің. Ол түгіл өз тезегіме де қарамаймын! – деп, жауыр күлкіні жайдақ мініп құтылып кетпекші еді, айналадағы жұрт шулап ала жөнелсін:

– Өй дінсіз!

– Өкімет, өкімет дейміз, бар пәле осының өзінде...

Мыналар қайтеді-ей, жынды ма, жынды ма! – дегеннен басқа түк айта алмай Әубәкір көзі жыпылықтап, бұрышқа қарай шегіншектей берген. Бернияз тықсыра төніп келіп, сұп-суық демін бетіне үрледі:

– Тұнық суды лайлап отырған сендерсіңдер. Әйтпесе жұтап жатқан жұрт мынау, жоғарыдағыларда көрер көз, естір құлақ жоқ деймісің? Оң ісін теріс бұрмалап, бергенін жол ортадан жұлмалап халықты Өкіметке қарсы қойып отырсыңдар. Саясат, саясат деп сарнайсың, саясаттың көкесі осы. Бұл бассыздықты аяқсыз қалдырмаймыз. Жоғары жаққа жазамын. Тұп-тура Сталин жолдастың өзіне жазамын!..

Сталиннің атын естігенде шошып кетті ме, шапшып, шығандап бара жатқан әңгіменің шаужайына Әбіл шал жармасқан:

– Қойыңдар, шырақтарым. Айналдырған қазақтың екі азаматы бір-бірінің жағаларыңнан алып жатқандарың ұят болады, – деп, араларына сыналай кіріп, екеуін екі жаққа итерді. – Сөз деген босағада жатқан арыстан, құйрығымен жер сабап айтақтағаныңа атылғанмен, қайта айналып өзіңе шабуы да кәдік. Жалғыз ауыз сөзден ұшынып, алтын басы қор болған азаматтар аз ба? – Әбіл шал тұншыға жөтеліп, сақалын бір сипап алды да: – Бернияз шырағым, ақылды жігіт емессің бе, арыз

деген пәленді айтпа. Арыз жазған қай қазақтың мүйізі шығып еді. Құрысын Өз тентегімізді өзіміз тиямыз! – деп, осыным қалай, дұрыс айттым ба дегендей Әубәкірге жарамсақтана қарады. – Жақсының бетіне күйе жаққанда, шығар ұшпағымыз қайсы!

Әбіл – Өкімет орнағанға дейін кісі есігінде күнелткен жарлы еді. Оған бұрынғының байы да, қазіргінің әкімі де – бәрі бір болып көрінетін. Қанша жерден тереземіз теңелді дегенмен, басшының аты басшы, жарылқаймын десе де, дүниені тарылтып, тарының қауызына сыйғызып жіберемін десе де соның еркінде деп ойлайтын. Қазір де көңілін таппаса, қолындағы барды бермей қоятындай Әубәкірге жалпақтап әлек.

– Шырағым, осы ауылдың ағасы да, жағасы да өзіңсің. Арыз-арманымызды саған айтпағанда кімге айтамыз. Аштан өлтіріп қоясың ба, ана атыңа берген арпадан бізге де бір уыс бер, – дей беріп еді, Әубәкір қайтадан осқырынды.

– Төрт аяқты хайуанның қай қуысқа барып не жеп жүргенін мен қайдан білейін, аузын аңдып отыр дейсіңдер ме. Арпа ат түгілі өзіме де жоқ. Не сандырақтап тұрсың өзі!

– Япыр-ай, енді қайттік? – деді шал жыламсырап. – Шынымен бір көмегің болмағаны ма?

– Құдайдың қолындағыны алып бер демесең, не көмек істеймін?

– Құдайдың қолындағысын қайтейік, өз қолындағыны берсең де жарар еді.

– Менің қолымда не тұр екен?

– Шырағым-ай, – деді шал шырылдап. – Ең болмаса ана қырылып жатқан малдың өлексесін қисаңшы. Шұңқырға апарасыңдар да өртеп жібересіңдер. Бұл не қастық!

– Бұл – қастық емес, достық. Арам өлген малды жеп, індеттен қырылғың келе ме?

– Аштан өлгенше бір тойып өлейік те! – Әбілдің сөзін өзгелер де іліп әкетті.

– Өлсек, өз обалымыз өзімізде. Рұқсат етші.

Садағаң кетейік, Әубәкір. Екі дүниеде жақсылығыңды ұмытпайық! – Аш адам да тәтті көрсетсең, жылағанын қоя салатын бала сияқты, жаңа ғана түтіп жердей ширығып, түйіліп тұрған топ үміт сәулесі жылт етіп еді, жадырап, ашу-ызасын тарс ұмытты. Іші-бауырына кіріп үйіріп барады. Қорқытам деп шақыртып алған жұрты өзін қорқытып, Әубәкір

енді бұл пәледен қалай құтылам деп абдырып тұрған, іздегенге – сұраған дөп келіп, қуанып кетті. Әйтсе де бірден қолқ етпей, саудасын пұлдап өткізгісі келді, сөйтсе әлгі бір әзірде кеткен ұпайы түгенделетіндей. «Жоқ» деп кесіп тастамай, шылбыр ұшынан бос ұстап, даусын жуасыта:

– Жоғарының нұсқауын бұзуға бола ма, басым кетеді ғой, – деген, сүйей салды ғып. «Ғойдың» өзінен буыны босап қалғанын аңғара қойған жұрт майлы ішектей айналдырсын.

– Кім көрер дейсің?

– Бізге енді өлексені де қимайсың ба?

– Тәңірі жарылқасын, дәл осы үшін басыңды алмас...

Әубәкір қатты қиналған адамша қабағын қыржитып сәл ойланып тұрды да: – Жарайды, – деді. – Түнде бір өгізше өлген екен, әлі өртей қоймаған шығар. Соны алыңдар.

Жер-көкте жоқ жақсылықты үйіп-төге салғандай естері шыққан аш тобырдың ләм деуге шамасы келген жоқ, бірін-бірі кимелеп, ұмар-жұмар ала толқындай есікке қарай лап қойды.

«Уһ, құтылдым ба пәледен» дегендей, Әубәкір сылқ етіп орындыққа отыра кетті. Іле жаңағы Бернияздың қосауыздың ұңғысындай үңірейген сұсты жанары көз алдына елестегенде тұла бойы оқыс түршігіп, қайтадан ұшып тұрды. «Бүйте берсе, итің түгілі өзінді де жеп қояр деді-ау, ә?!!» Даусы қалай шығып кеткенін аңғарған жоқ. Жалтақтап айналасына қарады. Қапыда бас салып шаужайдан ала түскен соқыр үрей сабырға тізгін берер емес, буын-буыны қалтырап, маңдайынан суық тер бұрқ еткен. Қос тілді қайыс белбеуге әзер сиып асқабақтай шертиген қарынын еріксіз бір сипап өтті де, соны жасырғысы келгендей иығына бос жамылған қара шапанын дереу киіп, түймеленіп алды. Күнде түк бітірмесе де қара кешке дейін қонжиып үстел басынан тапжылмаушы еді, енді байыз тауып отыруға шама қайда, оқыс оянған үрей алды-артына қаратпай тез-тез деп қолынан жетеледі. Апыл-ғұпыл есікті құлыптап, үйіне қарай беттеген. Есік алдында ақикөз ұлы аттан жаңа түсіп жатыр екен, таз өшін тырнадан аладының кері ме, қолындағы қамшыны жұлып алып жон арқадан тартып-тартып жіберді:

– Иттің ғана баласы, өзіңнің жегенің аз ба, атқа неге арпа бересің? Құрт мына айналадағы тезекті.

Кіші бесін ауа торқасқаны қара сүмек қылып Әубәкір аудан басына жеткен. Қарағайдан қиып салған еңселі үйдің алдындағы мама ағашта арбаласы бар, салты бар бес-алты көлік қаңтарулы тұр екен. Атын бір

шетке байлай салды да, қамшысын екі бүктеп қонышына тығып, үсті-басын жүре қағып кеңсеге бет алды. Әдейі іздеп келген Кәкесі – ауатком төрағасы Қойшығұл Нағашыбаев бір жаққа кетіп қалды ма деп қорқып еді, анандайдағы күншуақта қос сүмбіл көк бастарына ілген жемдорбаны еріне сілкиді.

Әншейінде қабылдау күтіп қаздай тізіліп отыратын кіре берістегі жайдақ ұзын орындық бос. Төрде қаршығадай түйіліп отырған үрпек бас сары жігітке өзімсіне анадайдан иек қағып, талтаңдаған күйі сырлы есікке тура тартқан – сары жігіт ұшып тұрып алдын кес-кестеді:

– Кәкең бос емес!

Әубәкір үрпек сарыға үдірейе қарады.

– Сейфілмүлік-ау, мені танымай тұрсың ба?

– Таныймын ғой, аға. Бірақ Кәкең ешкімді кіргізбе деген!

– Кіргізбе десе, басқаны кіргізбе деген шығар. Қауырт жұмысым бар.

Сары жігіт еріксіз ығысып жол берді. Есікті жұлқа ашып ішке енсе, қақ төрдегі қара былғарымен қапталған күрпілдек орындық қаңырайып бос тұр. Әуелгіде домаланған неме жерге түсіп кеткен бірдеңені алам деп үстелдің қалқасынан көрінбей жатыр ма деп іркіліп қалған. Құлағын қорыл қытықтады. Жалт қараса жұмысты ұрып істеп, кісі қабылдауға мұршасы келмей мұрнынан шаншылған Кәкесі іргедегі тақтаның үстінде арам өлген малдай теңкиіп жатыр. Жайлап тамағын қырнап еді – селт етер емес. Жұдырығын аузына тақап, үсті-үстіне қатты жөткірінгенде барып көзін уқалап ұшып тұрды:

– Бұл қайсың-ей?

– Мен ғой, Кәке. Амансыз ба?

– А-а. Сенбісің! Жұмыстан әбден шаршап... көзім кішкене ілініп кеткен екен. Иә, тыныштық па? Жүрісің суыт қой. – Кәкең жүре жөн сұрап орнына кеп жайғасты.

– Қайдан тыныштық болсын! – Әубәкір үстелдың шетіне бір қырын қойылған орындыққа бар салмағымен жалп ете түсті.

– Не боп қалды?

– Құрысын, Кәке... бүлік шығып жатыр. Бернияз Темірханов деген бір мұғалімсымақ бар еді, сол тып-тыныш жұртты ала тайдай бүліктіріп.

Кәкең «бүлік» деген сөзден селк етіп шошып кетті. Үстелдың

үстінде жатқан жіңішке жез сабақты көзілдірігін бір тағып, бір шешті:

– Сонда не қылмайсың дейді?

Кәкесінің жамбасына су жүгіртіп қопандатып қойған соң бір іс біттіге санап, Әубәкір алақанын ысқылады. Іштей әлденеден күдіктенген кісіше жан-жағына алақ-жұлақ қарап алды да, үстелдың үстінен мойнын созып жәдігөйлене сыбырлады:

– Анадағы астық жайын біліп қойған сыңайы бар!

Көсе шал қақаған аязға тыр жалаңаш айдап шыққандай, иегіндегі бес тал қылы шошыңдап, қалш-қалш етіп қоя берді. Көзінен жас ытқып шықпаса да, жыларманның аз-ақ алдында:

– Ой, Алла-ай, құлағы тас төбесіне біткен неғылған пәле еді ол? Қайдан біліп жүр?

– Көзі ашық зәңдамдардың тіміскілеп сезбейтіні бар ма. Тура Сталин жолдастың өзіне былықтарыңды айтып, хат жолдаймын дейді.

– Япыр-ай, ә! Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты десейші.

Осыдан бір жарым ай шамасында ашыққандарға көмек ретінде мемлекет тарапынан бір шама астық бөлінген. Жоғарыдағылардың да жұмысы қызық, қай жерімен ойлайтынын білмейсің. Бір ыңғай мал бағатын ауданға да үйіп-төгіп астық жоспарын береді. Жер-судың жағдайымен санасу жоқ. Күңкілдеп бірдеңе айтайын десең, осы күнде не көп – жала көп, қоңырау тағып жібере ме деп қаймығасың. Жылқы еті мұнша, қой еті мұнша, сиыр еті мұнша... деген айырым жоспар өз алдына. Жылда айырбаспен бір жөнін келтіретін. Биыл не өзінде, не өзгеде жоқ болып, екі саусағыңды танауыңа тығып отырғанда, мына астық тегін табылған батпан құйрық болды. Басқа колхоздардың қанша басшысымен кеңескенін кім білсін, Кәкең әйтеуір, өзін тонның ішкі бауындай жақын санады ма, жеке шақырып алып, шаруаның шетін шығарғанда-ақ «ләббай» деген. Сөйтіп мемлекеттің көмекке бөлген астығын өзіне қайта тапсырып, Кәкеңдер жоғарыдағыларға жағып, бұлар Кәкеңдерге жағып еді. Бірақ бір саптаяқтан болса да, ауылыңдағыларға бөлісерсің деп берген оншақты қап арпа-бидайдың денін, «қарпып қалатын күн туды» деп құлағының түбіне сыбырлаған Мұсабай саудагер арқылы базарға зыттырып, қалғанын заман қалай боладымен түнделетіп әкеліп үйінің астындағы ұраға салып тастаған. Арқасына айырдай батып, қияннан қуып әкелген күдігі сол еді, әңгімеден әңгіме шығып, ұрлығы ашылып қала ма деп қорыққан. Әйтпесе Өкіметтің қамбасына төгілген астық үшін сассын ба, мойнына тас байлап тереңге лақтырар болса, шап беріп ала кетер кісісі бар – өзі үшін-ақ тырбанып тірлік қылар.

Иншалла, әзірге қара шал басы қалтырап қақпайлаған жағына қарай құлдыраңдап жымып келеді. Бетін бері қаратып алған соң көп үркіткен жоқ. Құрдымға әне кеттім, міне кеттіммен есеңгірей бастағанда шолп еткізіп алдына арқан ұшын тастаған.

– Кәке-ау, – деді Әубәкір ентелей емініп. – Ол өзі – бір саусағын ішіне бүккен түбі шикі адам. Нағашысы атақты бай, молла болған!

– Е-е! – Кәкеңнің өлеусіреген жанарына жылт жүгірді.

– Өзім де бұл қайдан советшіл бола қалды деп ойлаушы ем... Жұрттың арасына Өкіметке қарсы үгіт таратып жүр!

– Иә!

– Елді колхоздастыруға қарсы. «Бұйткен колхозың бар болсын» деді. Тура солай деп айтты.

– Иә!

– Ол ол ма, «қолынан іс келетіндерді «құлақ-шұнақ» деп құрттыңдар» дейді.

– Иә! – Көсе шал «иә-иәлап» қышыған жерін дөп қасығандай жаны кіріп сүйсініп барады.

– Бұл дегенің Өкіметтің тап саясатын жоққа шығару емес пе?

– Ойбай-ау, мынауың жау ғой, жау! – Кәкең қуанғаны, не қорыққаны белгісіз, үстелді жұдырығымен бір періп, орнынан атып тұрды. – Бәсе, пәленің бәрі қазір оқығандардан шығып жатқан жоқ па! Шахты-рудниктерді жарып, өндіріске әр түрлі зиянкестік істеп жатқандар да осылар, шпион болып жатқан да осылар... Жоқ, сақтық керек! Осы айтқандарыңды дұрыстап қағазға түсірші, о немені «Кепудің» жігіттеріне жетелетіп жіберейін!

– Кәке-ау, мен хат жағына шорқақпын ғой, – деп Әубәкір екеуін құтқарар жол тапқанын пұлдады ма, өзіне құда түсті. – Өзіңіз қиыстырып жазып берсеңізші.

– Менің де сенен қара үзіп кетерім шамалы... Жарайды, хатшыма жаздырып ал. Әй, Сейпіш, бері кел...

Арада екі күн өтті. Түске тармасқан шақ еді. Зейнептің отын әкелуге сыртқа шыққаны сол, ит қуғандай апалақтап қайта кірді. Өңі боп-боз.

– Әлгі... әлгі... – деді кекештеніп, – мұғалім баланы ұстап әкетті!

– Оны қайдан көрдің?

– Әне, сыртта әкетіп бара жатыр!

Төсектің үстінде киімшең сұлқ жатқан Нұрбек қапелімде үйелеген малдай тыпырлап, орнынан әрең тұрды. Ентелеп кеп терезеге жабысқан, жиегі көк қырауланып тершіген әйнектен бұлыңғырланып жөнді ештеңе көрінер емес. Апыл-ғұпыл сыртқа жүгірді. Бірақ етегі далақтап далаға атып шыққан жоқ. Ұрлық қалғандай сенектің ішінде бұғып, шала жабылған есіктің қиығынан жасқана сығалаған. Шынында да пар ат жеккен қара кәшауа қашаны жанамалай өтіп баяу сырғып барады екен. Берниязды малақайын көзіне түсіре кигізіп, қолын артына байлап, шанаға теріс қаратып отырғызып қойыпты. Жанында мылтығы шошайған екі жігіт: бірі мойындарын қаздай иіп желіккен аттарды қоян бұлкектен асырмай делбені тежей тартып, екіншісі саусағының арасында түтіндеген қамыс сирақ темекіні үсті-үстіне будақтатып, айналаға маңғаздана қарайды. Тапа-тал түсте «қыбырлап тірі жүргендерің болса, міне, көріңдер» дегендей ұзын көшені бойлай әдейі ақырын жүріп бара жатқан тәрізді.

Нұрбектің тізесі дірілдеп, өз денесі өзіне әл беретін емес. Қисаңдап барып, қамыс қабырғаны ұстатқан белдемше сырыққа шынтағын тірей, әупіріммен әзер бойын тіктеді. Жүрегі лобып, көмейін ащы запыран қаба ма қалай? «Құдай-ау, аузы қышып сол күні неғып ділмәрси қалды десеңші. Әубәкір мұның да түбіне жететін шығар. Шыққыр көзі қарғыс атқыр сол тезекті қайдан көре қойып еді!» «Оу, неменеге апшың қуырылады? – деді екінші бір ойы сап-сап сабыр шақырып. – Көп болса атып тастар. Мына ит тірліктен сол жақсы емес пе! Азаптан құтыласың!» Жо-жоқ, қамаламын деп суқаны ұшып тұрған жоқ, көзім құрыса, тіпті, әйелі де садаға, ана шырылдаған шиеттей жалғызымның күні не болады деп қорқып тұр.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

– Қой, бүйтіп қол қусырып отыра берсек арам қатармыз. Бір тірлік жасау керек.

– Сонда не істе демексің? – Нұрбек жоқ жерден жорға шығып ақылгөйсiген әйелiне қабақ астынан жақтырмай көз тастады. «Бұдан артық не қыл дейсiң», деген даусында зіл бар.

– Нағашым берген әнеукүнгі білезікті сатайық!

– Қу темір қазір кімге дәрі?

– Өзгеге болмаса да, алтынға ие табылар. Құмаштың «шайтан» базарына жер-көктің алып-сатары жиналады емес пе? Солардың бірінен алушы шықпас деймісің?

Нұрбек жауап қатқан жоқ, «мұның да ақыл екен» дегендей келісімін

үнсіз білдіріп, аз-кем іркіліп қалған. Лебі бет шарпып қылмың-қылмың көз қысқан қызыл шоққа телміріп ойланып отыр. Түтіндеген шаланы қазандықтың көмейіне қарай қағыстырды да, тамағын қайта кенеді.

– Жарайды, бағымызды сынайық. Қылмағаным сауда еді, оны да істеп көрейін!

– Жоқ, базар түгіл дүкенге барып, шақпақ қант алып көрмеген сен қай бір ұқсатамын дейсің! Сауданың атасы – пұл, анасы – тіл. Түйе сұраса, бие берем деп, қиялай салған қызыл түлкіні тазы боп шалмасаң, саудагер шіркінде иман бар ма. Сені шоңқитып кетер, өзім барам!

Нұрбек жол қиындығын ойлап қарсыласуға бір оқталды да, салпандап барғанмен сауданың шекесін шылқитпайтындығын соқырға таяқ ұстатқандай ғып көлденең тартқан соң, амалсыз тосылған. Үн-түнсіз созалаңдай тұрып, сыртқа шықты. Неге шыққанын өзі де білмейді. Қобалжыған көңілдің тұр-тұрлаған қуғыны ма, әлде ертең жол жүрсе күн райы қандай болар екен, байқайыншы дегені ме, ара-жігін ажырата алар емес. Әсте, соның екеуі де бар шығар. Аспанға меңірейе қарап, мелшиір тұр. Жел сап. Аяз сынған. Шашырай туған жұлдыздар боз тікенектеніп көмескі жылтырайды. Қол созымдағы көлденең сұлаған ұзын жотаның өркешін салбыраған бұлыңғыр аспан кеміріп жеп қойыпты. «О, құдайым, боран-шашын боп кетпесе екен!» деді күбірлеп. Сырттағы бар шаруасы осымен бітіп, қайта үйге енді. Төрдегі көк сандықтан киім-кешегін алып күйбеңдеп жатқан Зейнепті көргенде қарадай көңілі қоңылтақсыды. Біржола кетіп бара жатқандай бір түрлі қимастықпен құлазып жандүниесі жүдей қалған. Іле сүреңсіз ойдың сүрлеуіне түскісі келмей тыпырлап, жан-жағына жапақтағанда көзіне іліккені босағада қалқиып тұрған қара пима болды. «Жолға пима кигені дұрыс па, әлде етік жөн бе?» – тосыннан тап болған ойды қылт еткен бойда ұмар-жұмар бас салды. «Табандалған пима ауыр болар, өзінен сұрап көрейін».

– Жолға пима киесің бе, не киесің?

– Аяғымды әзер алып жүргенде пиманы қайтып сүйретеді екенмін?

Нұрбек алқымында кептелген қалың сақалын бір сипап, жалма-жан пиманың қатарында қылжиған құрым етікке жармасты. Аударып-төңкеріп ұзақ шұқшиды. Өкшесі сәл желінгені болмаса жап-жаңа. Қашып құтылдым ба деген көңілсіз оймен қайта қауышам ба деп қауіптенгендіктен бе, мін таба алмағанына бір есептен өкпелеп те тұр. Іш пысарлық шабан қимылмен төрге төселген туырлықтың шетінен ойып, жаңа ұлтарақ салды да, жарыққа жақындатып тағы айналдырды. Шын іздесе, бүтін жерден тесік табылады екен. Тінткілеп жүріп жұлықтың тігісінен пышақ ұшы сиярдай жыртыққа тап болғанда, көңіл алдарқатар ермек табылғандай қуанып кетті. Тарамыс-бізін сайлап, қазандықтың алдына көсіліп тастап, бар ынта-шынтысымен оймақтай

жыртықты жамауға кіріскен...

Нұрбектің ұйқысы ұйқы сияқты болған жоқ. Өң мен түстің арасында бір сандырақ күйде жатып таңды атырған. Қойдың құмалағы көрінер-көрінбес мезетте орнынан тұрып, от тамызды. Қазандықтың шетіндегі бүйірлі қара шәугім әлі суый қомаған екен, жылжытып ортаға қойды. Сыртқа шығуға құлқы болмай, сыралғы әдетіне басып, қайырма пештің гуіліне құлақ тосқан. Алқын-жұлқын ысқырып суыра тартпай, бір қалыппен уілдей маздағанына қарағанда, аяз беті сынық болса керек.

Қара шәугімнің ызыңы үдей бастағанда, Зейнеп те түрегелді.

– Тұу, қара басып ұйықтап қалыппын ғой! – деді көзін уқалап.

– Әлі ерте.

– Күн қалай екен?

– Жылы шығар – пештің дүрілі бәсең.

– Ой, алла, жолымды оңғара гөр! –Күбірлей сөйлеген Зейнеп іш көйлегі ағараңдап көрпе үстінде аруақтай ербиіп тұр. Мықын қаққан білектей-білектей қос бұрымын тарқатып, басын әнтек сілкіп қалып еді, бұрқ көтерілген қара толқын жалғыз-ақ лықсып, нәп-нәзік денені құймышаққа дейін көмді де салды.

Біреудің үкідей тарап әлпештеген еркесі болғандықтан ба, Зейнеп оң-солын танығаннан бастап бой түзеп, сәнді кинігенді ұнататын. Сол сырбаз, сылаң қалпынан әлі жаңылған жоқ. Тұрмыстан қанша теперіш көріп жапа шегіп жүрсе де, үсті-басына қылау түсірген емес. Жұпыны болғанмен киімі таза, үрпі-түрпісі шығып олпы-солпы жүргенін көрмейсің. Міне, қазір де тойға баратыннан жаман, қобыраған қолаң шашын асықпай майпоздап тарап, жалғыз бұрым ғып өрді де, жол жүргенде ыңғайлы болсын деген есеппен дөңгелетіп, желкесіне түйді. Қаттауын жазып, сандықтың үстіне жайып қойған қан күрең панбарқыт көйлегін киіп еді, шешесінің көйлегін киген бала қыздай етек-жеңі солбырап қолқылдап тұр. Жеңін түріп, белін көтере, жіппен таңып алды. Кешегі шоңқима шегірен етікке балтыры батпайтын балпанақтай Зейнеп қой. Тоқ анары қызыл көйлектің өңірін тепкілеп, сылаң қаққан шырайлы ақсары келіншек көкірек түбінен ақсия күліп, бір жарқ еткенде, Нұрбек қалай күрсініп жібергенін білген жоқ. Осынау елес пен «мен солмын ғой, солмын» деп, көзге шұқып қарсы алдында тұрған тірі аруақтың арасынан қанша шұқшиса да ұқсастық таба алар емес. Тереңнен лықсып кеп аһ ұрғызған ащы өксік кеңсірігін тілгілеп теріс айнала берді.

Қара шайды қанып ішкен соң, буынып-түйініп Зейнеп сыртқа шықты. Нұрбек те шапанын иығына іле сап соңынан ілескен. Үн-түнсіз

еріп келеді. «Бара бер енді үйге» десе, «тағы кішкене шығарып салайын» деп қалмайды. «Кішкенемен» ауыл шетіндегі жотаға қалай жетіп қалғанын аңдаған жоқ.

Саған не болды? – деді Зейнеп таңырқап. Не болғанын өзі де білмейді. Көңілінде беймезгіл оянған белгісіз үрей бар: екі өкпеден тепкілеп «қалма, қалма» деп, қуып келе жатқандай. Зейнеп тоқтап:

– Жарайды, қайта бер енді. Бала оянып кетсе, иен үйде шошып жүрер! – дегенде ғана есін жиып, тізгін тартқан. Нұрбек меңірейген күйі кішкентай қара нүкте бұлдыраған ала кеуім даланың қойнына сіңіп жоғалғанша мелшиіп тұрды.

Жырақтаған сайын ботасы желіде қалған інгендей Зейнептің ауыл жаққа жалтақтауы көбейді. Жаңа оянып кетеме деп жасқанып, кішкентай Нұржанын кетерінде сүймеп еді, қарадай сол есіне түсіп, аяғына тұсау болып келеді. Құлыншағын жолға шығарында неге маңдайынан иіскемеді екен? «Қойшы, қозы көш жерге барып-қайтқанға әлдеқандай боп... Марғау асып бара жатқамын жоқ қой. Бұйыртса, ертең түске қарай ораламын» деп, түймедейді түйедей қылудан қанша қашқысы келсе де, нендей түйсік екенін кім білсін, осы бір өкініш түйін боп көкейінде тұрып алғаны. Шақшасын ұмытқан насыбайшыдай елегізіп, қалай бұра тартқанына көнбей көңілі құрғыр қайта-қайта сол ойға оралып соға береді.

Ақпанның бел ортасы дейтін емес. Соңғы екі жұма бойы түн деген түкірігің жерге түспейтін буып тұрған қызыл шұнақ аяз, дәл бұның жолға шығуын күткендей, бір-ақ күннің ішінде кілт сынып майда қоңыр бола қалғанына таң. Аштан бұратылып аяғын әзер сүйретіп келе жатқанда сүйек сырқыратар ызғырық қойны-қонышынан сумаңдап дірдек қаққызса, қайтер еді. Бұл да жаратқанның есіркегені шығар. Игі ниетпен жолға шыққанда аяқ астынан күннің жылып, оң қабақ танытқанын жақсылықтың нышашына жорып, әжептәуір серпіліп қалған. Әлгі бір әзірде етегінен тартып, алаңдата берген жабысқақ ой да уысын жазып босата салғандай, жүрісі ширай түсті.

Жота-жотаның бөктерін қуалай ирелеңдеген күре жолдың ұлы нобайы анық. Арлы-берлі өткен жолаушының ізі болмағанмен жел ырситып жалаңаштап тастаған сүрлеу сорабы адастырмай бұрылыс-қайқандарда мен мұңдалап қол бұлғайды. Жыра-жылғаларда болмаса, былайғы жерде қар жұқа. Әзірге қалыңын да, жұқасын да омбылап қиналған жоқ. Қыс бойы үскірік әбден нығарлаған сірі қар тоқтыдай салмағы жоқ әйелдің тыпырлағынына ойыла ма, сырғанақ тепкен баладай лыпи сырғыған жолаушы, адаспау үшін көз ұшында қылт етіп көрінген жол сорабын бағыт ғып ұстағаны болмаса, көбінекей төтелей тартып, күн көтерілгенше біраз жерді еңсеріп тастады.

Сар желіспен отырған аттылы кісіге – Құмашың ет пісірім ғана жер.

Сәтін салып, сәскеге дейін Антоновкаға іліксе, арғы жағы – таяқ тастам. Тақтақ жолмен сырғиды да отырады. Бір ұшы аудан, бір шеті облыс орталығымен жалғасып жатқан күре жолдың бойында жүргінші жоқ деймісің. Жолыққан көлік болса ала кетер деген дәмеден де құр алақан емес.

Түске тармаса ойлағанындай, Антоновканың да қарасы көзге шалынды. Тік құлама беткейді қиялай түсіп, етектегі жіңішке өзеннің екі жағын жағалай созылған шағын деревняның дәл іргесіне тұмсық тіреген. Үрген ит, не шақырған тауықтың дыбысын естімейсің. Жым-жырт. Тек әр жерден бір қыңырайып ұшқан қара қошқыл түтін ғана тіршілік белгісін аңғартқандай. Деревняны жанай өткен күре жол шынында да даңғырап жатыр. Бір бұрыс шалғайдағы «Қызыл Ту» болмаса, қыбарлап тіршілік қылған жүргінші қыс бойы бұл жақтан үзілмеген екен. Жол бітелмесе – тіршіліктің тоқтамағаны. Үйден шығуын шықса да, екі ойлы болып келе жатқан Зейнаптің сенімі беки түсті. Бір үміттің нышанын сезбесе, жұрт қыс көзі қырауда итарқасы қияннан айдаланы шиыр қылып сабыла ма. Талайды құтқарған «шайтан базар» бұны да тығырықтан алып шығатындай, үміттің әлсіз шырағы алдынан жылт-жылт жанады.

Бір дөң асып барып, жол жиегіндегі кішкентай жұмыр тасқа тізе бүгіп, аяқ суытты. Алып шыққан бар азығы – қоянның алақандай ғана шала пісірілген құйқасы, Шетінен оймақтай ғып үзіп алды, бірден шайнап қылғыта салмай, таңдайына басын талмап, сөлін ғана жұтып отыр. Келген жағына дәмепіп қарап қояды. Көз көрімде қарайған ешкім жоқ. «Қой, ерте күнді кеш қылмай, бір адым болса да, жылжи берейін» деп, іле орнынан тұрған. Сәл отырғанға денесі ауырлап қалыпты, қара саны үзіліп бастырар емес. Бекер дамылдаған екен, бой суытпай ілбіп жүре бергенде ет қызуымен болдырғаны білінбес еді. Бір жағынан көлік-мөлік жолыға ма деген дәме де қайратын қожыратып жібергендей, алға басқан аяғы кері кетіп, жүрісі өнбей келеді.

Біраздан соң қайта-қайта жалтақтаумен келе жатқан көзіне анандайдан бір қарайған шалынды. Жаяудан қомақты. Шаналы аттан қораштау. Тайынша жеккен біреу ме дейін десе, жүрісі ширақ. Бұл не деп аң-таң. Көзі құрғыр да шақырайған қарға шағылысып, ештеңені көрер емес. Тақ-тұқ басқан тұяқ дыбысы құлақ қыршып жақындай бергенде ғана ажыратты, ақ танау сұр есек жеккен шана екен. Қайқы бас кішкене шанаға бір келкі ғып кесіп өңкей самырсын сырғауыл тиеліпті. Үстінде шошайып, бет-аузын сақал басқан бір орыс отыр. Ұрпиген жирен жүннің арасынан жылтырап шегір көзі әрең көрінеді. Бұл қол көтерер-көтермесін білмей сасқалақтап жол жиегіне шегіншектей берген. Есектің басын тартып:

– Қайда барасың, барышня? – деді қазақшалап.

– Құмаш жаққа барушы ем.

– Онда жолымыз бір екен. Отыр.

Зейнеп арқаннан ұстай мықшындап әзер шықты да, ағаштың бір шетіне барып бүрісіп отыра қалған, шана жұлқына қозғалғанда тыраң етіп құлап қала жаздады.

– Бері отыр. Кісі жемеймін! – деді, бейтаныс темекі ыстаған қиқы-жиқы тістерін көрсете ыржиып. Зейнеп селк ете қалды. Сөз ретімен айтса да, осы бір уәж санасын қара кездік боп тіліп түскендей. «Кісі жемеймін» дейді! Көзімен көрмесе де құлағы естіп жүрген сұмдығы аз ба? Сол ойдың әсері ме, жүн басқан ауыз ашылғанда атылғалы тұрған әлде бір жыртқыштай боп елестеп кетті. Қорыққанынан жылжып жақындағандай болды. Әйтсе де, оқыс қимылдағандай болса, қапы қалмайын деп, оңтайланып сақ отыр.

Бірақ сары шалда ондай бөтен пиғыл байқалмайды. Қайта жол қысқартарлық серік табылғанына қуанғандай сыңайы бар. Салған жерден салдырлап жөн сұрап, шүйіркелесе кетті. Анда-санда ерінін шөпілдетіп, божыны қағып-қағып қалғаны болмаса, аузы сөзден босар емес. Жол бойындағы селолардың бірінде тұратын көрінеді. Жалғыз кемпірі ғана бар екен. Ержеткен екі ұлы қыс түсе тентіреп Ресей жаққа кетіпті. «Өлі-тірісін білмеймін» деп, көзінің жасын бір сығып алды. Бұл өз жағындағы елдің жай-күйін айтқанда, сары шал сақал-мұртын будақ-будақ көк түтінге орап үнсіз отырып қалды. Сәлден кейін махоркасының тұқылын ағашқа басып сөндірді де:

– Біздің де жетісіп тұрғанымыз шамалы, – деді күрсініп. – Тауығымызға дейін сыпырып алған соң не айтасың?

– Бізге қарағанда жағдайларыңыз бәрі бір тәуір ғой!

– Қайдағы тәуір?

– Тауықтарыңызды алғанмен, бау-бақшаларыңыз бар емес пе?

– Құдай-ау, бау-бақшаның өнімін өзімізге бұйыртса, бүйтіп жер тістеп қаламыз ба? Қыл аяғы аңыздағы қардың астына қалар масаққа дейін тергізбеген соң қайтерсің. Ашыққан жұрт қайыңның тамырын сорып, шөп-шалаң жеп, ісіп-кеуіп жатыр.

– Тауыққа шейін жиып алғанда, есегіңізге тимегені қалай? – деді Зейнеп таңданыс білдіріп.

– Ой-ей-ей, бұған да қиғылық салды ғой! – деді шал басын шайқап. –

Белсенділер шақыртып ап талай рет нықыртты. Сонда да бой бергем жоқ. «Малыңды, шошқанды, құсыңды тапсырдың, сонда содан аяулы ма?» дейді. «Аяулы болсын-болмасын тапсырмаймын» деймін. «Неге?» «Негесі сол, бұл – есек. Есекті ортаға қоссын деген заңды көрсет те, әкете бер!» дедім. Мұрындары пысылдап қанша қағаз парақтағандарын кім білсін, дымдары құрып, ақыры қойды ғой.

– Біздің есек түгіл итіміз де жоқ! – Есіне Ұшар түскенде Зейнептің көзіне жас үйірілді.

– Ит бізде де жоқ. Мысыққа дейін тұқымын тұздай құрттық. Осы өңірдегі жалғыз «капиталист» мына менмін! – Іле «тіфа» деп, үш рет иығынан асыра түкірген ырымын жасады. – Бәрі де осы сұр мәшінің арқасы ғой. Бұл болмаса, күніміз не боларын құдай білсін. Ашыққан жұртқа сенім бар ма, түнде үйге байлап, кемпіріміз екеуміз екі жағында аңдып жатамыз. Әзірге, әйтеуір, өзек жалғар нәпхадан үзілгеніміз жоқ. Аптасына бір-екі рет өстіп базарға ағаш апарып сатам. Сәті түссе, бір тостаған тары, кейде жарты аяқ сұлыға айырбастаймын. Бұл да болса құдайдың бергені емес пе!..

Ындыны ашылғанда түйелі көш жұмырына жұқ болмайтын нысапсыз пенде шіркіннің кейде жалғыз түйір дәнді жалғанның жарты байлығындай көріп тоғайып қалатын қанағатшылдығы да бар ғой. Бұдан артықтың керегі жоқ кісіше сары шал тағдырына дән риза қалыппен ауыз толтыра сөйлеп күпініп отыр.

Сұлы, тарының атын естігінде Зейнеп те елеңдеп үміт сәулесі алдынан жарқ ете түскендей болды. Есек шана отынға бір тостаған тары келгенде, сом алтын білезіктің бәсі қанша болатынын есептеп, «Қап, қол шана алып шықпағанымды қарашы», деп өкінді. Бір сәт екеуі де үнсіз қалды. Әр қайсысы өз ойымен әуре боп томсырайып отыр. Айнала жым-жырт. Тұнжыраған қысқы далада бебеу қағып зар төккен домбыраның ішегіндей көнетоз шананың қос табаны дамылсыз сыңсып жүрек тырнап келеді.

Кіші бесін ауа Құмаштың да төбесі көрінді. Не дегенмен алым-берімі бар, базарды жағаттаған ел ғой, әзірге түтіні қою екен. Іркес-тіркес жыпырлаған қалың үй тау қолтығына тығыла, сұйқылтым көкшіл мұнар жамылып жусап жатыр. Шеткі көшеге іліге бере сары шал делбені іркіп:

– Ал, барышня, мен былай кетем, – деп басқа жаққа қарай басын қисайтты. – Келісіп қойған кісім бар, соған апарам. – Зейнеп рахметін айтып жерге түсті. Дүниенің тұзу кезінде әлем-жәлемге көз сатып талай шарлаған базары ғой. Ешкімнен жөн сұрамастан, қиқы-жойқы қоян жым көшелерді қиып өтіп, лезде-ақ тауып алды. Баяғы дыр-ду, сол дыр-ду. Алушысы бар, сатушысы бар – құмырсқаның илеуіндей қым-қиғаш халық. Жадау тірлік, жоқшылық «шайтан» базарға

салқынын тигізбеген бе, қалай? Қайта бұрынғысынан да үдеп, қызылы бетіне шығып шырайланып алған тәрізді. Айналасы ат шаптырым шымнан соғылған ескі дуалдың ішінде ине шаншар орын жоқ. Қисық ауыз қақпадан өте бергенде-ақ жайма дегенің көше-көше боп жан-жаққа тарам-тарам созылып жатыр. Өз затын мақтап «ал, ал» деп жарыса қақсаған дауыстан құлақ тұнғандай.

Зейнеп қалай қарай бұрыларын білмей алақтап тұрып қалған. Тар жолмен сығылысып ары өткен де, бері өткен де бір-бір қағып өтеді. Ақыры, қай тұста не бар екенін анық бағамдамаған соң, осылар да бірдеңені біліп бара жатқан шығар деген долбармен, лықсыған лекке ілесіп жүре берді. Қуықтай жолда сапырылысқан халықтың бірі оңға, бірі солға тықсырып, ағынға түскен жаңқадай қаңғалақтап келеді. Ішке қарай сұғына еніп, жан-жағына көз сүзген сайын әлгіндегі әсері солғындай түсті. «Пай-пай-ой» дегізіп таңдай қыққызары қақпа сыртынан қарағанда ғана екен. Әйтпесе базарыңда баяғы дәурен жоқ. Рас, халық құртша қайнайды, бұрынғымен салыстырғанда әлде қайда көп. Бірақ соның тең жартысы бірдеңе түсе ме деген дәмемен сандалып, босқа жүргендер. Адам кейпінен айырылып жүдеп-жадаған бейшара өңкей. Бетіне қарасаң, тұра қалып қолын жайып, қайыр сұрайды. Тұра алмай ыңырсып, жол жиегінде талықсып жатқандар да баршылық.

Бұрынғыдай тайқазанда буы бұрқырап басылып жататын палау, кез сызғыштың ұшы қылт-қылт етіп, өлшеніп жататын әлем-жәлем маталар, көз арбайтын қызыл-жасыл кілемнің бірін де көрмейсің. «Шайтан» базар да шайтаны басылып, елмен бірге жүдеп-жадаған. Бетінен майы тамып, белі қайқайып жайманың арғы жағында тұратын баяғы ылпың-жылпың саудагер жоқ. Көбі – артық-ауысын әкеліп, бір ілікке жаратам ба деп дәмемен тұрған халық. Жайма сүреңсіз, көз тоқтатар зат табу қиын. Өңкей бір ескі-құсқы. Аракідік қол тоқыған кеудеше, түбіт шәлі кездесіп қалады. Қол шанаға салып әкеп отын сатып отырғандар да бар. Өне бір жалба тымақ киген, жасы белгісіз жылтыр көсе қасына бес-алты бау шөпті бір-біріне сүйеп қойып қақылдап тұр:

Қара сайдың көдесі,

Шөп біткеннің төресі,

Сұлы жеген ат мұны жемейді,

Мұны жеген ат сұлы жемейді...

Алыңдар, халайық, алыңдар!

«Ей, бейшара-ай! – деді Зейнеп басын шайқап, – мұқтаждық не істетпейді. Үргерге иті, сығарға биті жоқ ел сенің шөбіңді қайтсін!»

Кісі жанынан басқаның бәрі бар деп үміттеніп келген базарынан шай қайнатым шарлағанда тіске басар бірдеңе сатып тұрған тірі пендені жолықтыра алмай әбден састы. Жағалай сүзген сөрелерден іздегені таптырар емес. Бұрын жаймадағы жоқ зат саудагердің қылмындаған көзінде тұратын. Дәметіп алай да қарады, былай да қарады – ондай көз де қалмаған екен. Үмітсіз шайтанбысың, әйтсе де ашық сатудан қорқатын шығар деп, шапаны дұрыстау бір-екеуден сыр тартып, құлағына сыбырлап еді, «есің дұрыс па өзі» дегендей, бетіне бағжия қарап, ернін жыбыр еткізді. «Тамақтан өтер түйір дәніміз болса, бұл жерде отырып не жынымыз бар! Өзіміз жемейміз бе!»

«Япыр-ау, енді қайттым», деп дағдарып тұрғанда, көктен түскені, жерден шыққаны белгісіз, ұры иттей жылмындаған бір қараторы жігіт шалғайына оратыла кеткені. Жымырайған көнетоз пұшпақ бөркін көзіне баса киіп, келте қара тонның жағасын тік шаншып көтеріп алған. Бет-жүзі жұмбақ. Жағаның тілшеленген қиығынан едірейген ақ қырау мұрт пен қайқы танаудың ұшы ғана көрінеді. Аңыс аңдып сыртынан бақылап жүрген біреу болса керек. Жанына таяй бере елеусіз ғана жеңінен тартып, сыбыр ете қалды:

– Астық керек пе?

– Иә, – сасқалақтап даусы қатты шығып кеткен.

Ақырын! – деді зекіп. – Ақша қажет емес, асыл бұйымың бар ма?

Зейнеп тіксініп, айтар айтпасын білмей сәл іркіліп барып жауап қатты:

– Бар. Алтын білезігім бар!

– Ендеше жүр. – Қара тонды томпаңдап алдына түсті. Жөңкіген елмен қақтығысып-соқтығысып соңынан еріп келеді. Сытылып бір шетке шықты. Мұндағы жаймалар тіпті жүдеу екен. Ылғи ескі-құсқы керексіз нәрселерді алдына үйіп қойып қалғып-шұлғып отырған біреулер. Сондықтан да болар, басқа жердегідей емес, жұрт аяғы саябыр, анандайдан қарап-ақ мұрнын шүйіріп өтіп жатыр. Бір ғажабы, жаймалары жұпыны болғанмен өздері жемге ұстаған бордақыдай шетінен ретті. Ана топ ортадағы заржақ сатушылардан шырайы бөлек. Азап-михнат шекпеген тоқ адамның кейпі тосын көзге бірден байқалып тұр.

Дедек қаққан қара тонды ең шеткі жаймаға жете бере қалт тоқтады. Үйелмендей жалпақ бет сарыға ишара білдіргені-ау, шамасы, бұл желкесінің қозғалғанын ғана байқаған. Сонан соң бұған қарап «мына кісімен сөйлес» дегендей басын қисаң еткізді де, жалт бұрылып келген ізімен кері салды.

Саудагер тіс шұқыған шырпысын самарқау шертіп жіберіп, орнынан жайлап түрегелді. Шертиген қарнын сөренің шетіне артып, есінеген күйі кілегейленген жанарымен мұның бас-аяғын бір шолып шықты да, жерге шырт түкіріп, ышқырын көтеріп қойды. Ол не ойлап тұрғанын кім білсін, бұл ал дегеннен таңырқап аузын ашып қалды: осы кезде мынандай дөңгеленген семіз адамның өзі құбыжықтай боп көрінеді екен. Етегі тобық қағар, тік жаға, кең, көк сырма шапанға іркілдек денесі симай дөңкиіп тұр. Бірақ өнбойында ұшып-қонған бір жеңілдік бар, қылым-қозғалысы лып-лып. Көк шапанның етегін жайып жіберсе, көк қанат боп қалықтай жөнелердей. Кенет, неге екені белгісіз, баржиып-баржиып өлексеге үймелейтін көк шыбындар ойына оралғаны. Қалай қуса да көз алдынан кетер емес. Көк шапандыға қараған сайын бір жүнді балақ, көк сауыр шабын миының ішінде ызыңдап тұрып алды.

Зейнеп екі-үш қадамдай жерде үдірейіп тұрып қалған. Саудагер сұқ саусағын иіп, іліп-тартқандай өзіне шақырды. Алдындағы көнетоз, құрым етікті былай ысырып, сөренің үстіне қос шынтағын тірей иек қақты:

– Иә, келін, шаруанды айт.

Зейнеп қалтасынан шытқа ораған білезікті алып үн-түнсіз ұсынған. Анау апыл-ғұпыл түйншекті шешті. Ақ шүберекті ашып қалғанда айнала жарқ етіп, лапастың төбесіне кесенің аузындай дөңгеленген сәуле ілінді. Тарбиған алақанның үстінде кешкі шапақпен шарпысқан алтын білезік қызара балқып, дір-дір етіп жанып тұр. Май көрген мысықтай саудагердің қып-қызыл көзі лап ете қалды. Бірақ, беттің реңін де таразыға тартып үйренген әккі неме елпілдеп нарқын асырып алмайын деген қауіппен, іле жүзіндегі алау-жалау қуанышты өшіріп, қабағын суытып ала қойды. Алтын түгіл одан зорғы болса да көңілім баяғыдай дегендей, өзінше жайбарақатсынып тамағын қырнады.

– Иә, сонда неге айырбастамақ ойың бар?

Астық керек.

Саудагер кеңсірігі айырылардай осқырынсын:

– Астық қазір қымбат. Бағасы аспанға шығып кетті!

– Қымбат болған соң қимас мүлкімді салып тұрмын!

Саудагер таңқы танауын сәңірейтіп одан сайын көкке көтерді.

– Тәйірі, алтын-күмістен қадыр кеткелі қашан! Сылдырлаған тас емес пе қазір бұл...

Құйрығын бұлаңдатып қиялай салған қызыл түлкінің алдын орап Зейнеп:

Ендеше әкеліңіз. Тас болса да тастай алмаймын! – деп қолын созып еді, ананың беретін түрі жоқ. Кербез қалпынан бірден өзгеріп:

– Тоқта, тоқта! – деді көзі жыпылықтап. – Жә, мұсылман баласы екенсің, жарты шелек арпа берейін.

Мұнысы иман-таразыға келе ме, жоқ па, қапелімде не дерін білмей Зейнеп дағдарып қалған. Бағанадан бергі әңгімені үнсіз тыңдап, құлағы қалқайып отырған қатпа шал осы тұста оқыс күңк етті:

– Әй, Мұсабай, құдайдан қорық!

Мұсабай көзінің итін сала шалға жалт қарап, уысына қысқан білезікті қойнына сүңгітіп жіберді де, бұған қарай бұғағын көтерді:

– Жарайды, үстіне тағы да бір кеседей қосайын. Ыдысың бар ма, әкел.

Зейнеп шапанының ішінен беліне орап алған қапшығын шешіп, қолына ұстатқан. Тоңқандап сөренің астына кіріп кеткен саудагер аз-кем айналып, темір шелектің ортан белінен сәл жоғары арпа алып шықты. Қапшыққа шаңын бұрқ еткізіп құйды да:

Мә, құдай бұйыртып жегізсін. Ал, тез кетіп қал, – деді айналасына жалтақтай қарап. Бірақ Зейнеп асығар емес, шаң аралас арпаның кебірсік иісі толқып-толқып танауын ұрғанда мас болғандай басы айналып тұрып қалды. «Құдай-ау, осы көріп тұрғаным рас па, өтірік пе?» дегендей есі шығып кеткен. Саудагер құтылғанша асық боп тұр ма, болмаса, басқа бір қауіп-қатерді меңзегені ме:

– Бар, тез кетсеңші енді! – деді шыдамсыздана сыбырлап. Кенет ту сыртынан әлде кімнің сұғын сезіп, тұла бойы оқыс дір ете түсті. Жалт қарап еді, оншақты қадам жерде лапастың тіреуіне сүйеніп еңгезердей біреу тұр. Бұған қадалып қалыпты. Ескі тымағын баса киген қаба сақал. Қабақ астынан сүзе қараған қиық көздері сұп-суық ұшқын шашып қанжардай жалаңдайды. Бұның назарын байқасымен, сыр бермегенсіп теріс айналып кетті.

Қарадай үрей билеп Зейнептің берекесі қашты. Саусақтары дірілдеп қапшықтың аузын әрең буды да, біресе арқасына салды, біресе қолтығына қысты. Тіпті болмаған соң түймесін ағытып, шапанының ішіне тығып алды. Сапырылысқан жұртты сыналай жарып дедектеп келеді. Еңсесін көтермей бүкеңдеген күйі, кісі-кісіні қалқалап ұзай берді. Жалтақ-жалтақ артына қарап қояды. Қуып келе жатқан әзірге ешкім жоқ. Әйтсе де әлгі бір өңменнен өткен суық көздің сұғы

көкейінен кетер емес.

Көлеңке көш-құлаш жерге созылып күн батып барады. Бағанағыдай емес желкемденіп, ауаға ызғар енген. Бұрыш-қалтарыстан арсалаңдап шыға келген сумақай жел қымтанғаныңа болмай сұп-суық қолын қойны-қонышыңа жүгіртіп-жүгіртіп жібереді. Лезде қарақұрықтанып түйіле қалған аспанның сұры жаман. Мына жел – терістіктен бауыры жыбыр-жыбыр жер сипап, ана қабарып келе жатқан бұлттың демі-ау, шамасы. Қиқар баланың орайындай көбік қардың бетінде үйірілген құйынға қарап Зейнеп екі ойлы болып тұр: «Боран соғып адасып кетіп жүрсе... Бірақ танымайтын жерде қай үйдің барып есігін тақылдатады? Құдайына қарап қондыра қойса жақсы... Осы күні кімге сенім бар, астықты көріп арам ойға баруы да мүмкін ғой. Қой, ерте күнді кеш қылмай аяңдай бергені дұрыс. Антоновканың бергі жағында бағана, шөп пе, сабан ба – екі мая көрген. Олай-бұлай болса, сонда түнеп шығар. Соған жеткенше боран соға қоймас...»

Қырық бүкпе қиқы-жиқы көшелерді қуалай-қуалай қала сыртына шықты. Бағанадан бері күдіктенген адамы бұл жалт қарағанда, көшедегі көп қалтарыстың біріне тығыла қалатындай, өз көзіне өзі сенбей көңілі күпті болып келе жатқан. Енді алаң-ашық, жорғалаған тышқан болса да көрінетін бұдыр-бедерсіз жадағай дала. Әжептәуір жер ұзап барып артына бұрылып еді, бейсауыт ешкім көзіне шалынбады. Сонда ғана жүрегі орнына түскендей болған. Қорқыныш сейілген соң қарнының шұрылын сезейін деді. Өт жұтқандай аракидік запыран лоқсып, көзінің алды шұбартып-шұбартып кетеді. Шыдай алмай қапшыққа қол салды. Уысын толтырып екі-үш мәрте шикі арпаны асап-асап жіберіп еді, жарықтықтың дәмін-ай десеңші. Тоқшылықта татқан не бір жылы-жұмсақтың дәмі дәл мұндай болмас. Қауызына да қараған жоқ. Күрт-күрт шайнаған сайын таңдайына шырын ұйып, мас болғандай рахаттана теңселіп келеді.

Сағызша созылған шикі арпаның сөлін құныға жұтып қанша жүргені белгісіз. Көз ояу, көңіл қалғыған бір хал. Жұтқан нәр аш өзекке түсті ме, таңертеңнен бергі сүргін жүрістен әбден титықтап қалжыраған тән құлай кетіп қор ете түсерлік бір сәттік тыныс іздегендей бей-жай талмаурап барады. Әйтеуір, табан жолдан таймай аяғын сырп-сырп басып келе жатқанын ғана біледі.

Әлгі бір әзірде қарсы беттегі қырдың қалқасынан күн таба нанның шетіндей қылтиып тұр еді, бір қараса көкжиекке қара перде тұтылыпты, сонау биіктегі балықтың қабығандай қатпарланған ақша бұлттың бауырындағы соңғы шапақ та оңып, өшуге айналған екен. Қараңғылық айналаны қымтап, бір басып-екі басып ақырын жылжып келеді. Оқ бойынан арғыға көз жетер емес. Жел қатая түскен. Бір жақсысы әйтеуір, арттан соғып тұр. «Бол, бол» деп, әлде неге асықтырып арқасынан итеріп келе жатқандай. Қос қапталындағы ұлпа

қардың беті – басы қақшаңдаған сансыз ақ «жылан», бірін-бірі баса көктей, ысылдай жосып, ойнақ салады.

Кенет өз-өзінен секем алып, арт жағына бұрылып еді, анандайдан қалбаңдап әлдекімнің сұлбасы шалынды. «Қорыққанға қос көрінеді» деген оймен, сеніңкіремей көзін уқалап қайта қараған. Жоқ, қорбаң-қорбаң етіп ентелей ұмтылған біреу. Аяғының сықырына дейін арттан соққан жел іліп алып жеткізіп тұр. Жаңа ғана соңында ешкім жоқ сияқты еді ғой, сайтандай қайдан сап ете түсті? Дөң астындағы төте жолды өрлеп келіп, бүйірден қосылған жүргінші ме екен? Әлде... бағанағы қызыл көз пәленің өзі ме?! Зейнептің буын-буыны дірілдеп қоя берді. Аяқ-қолынан жан кетіп еркіне көнер емес. Тұтқиылдан кеп тарпа бас салған үрей есеңгіретіп, не істерін білмей бір орында тыпырлап қалған. Іле әрекет қылып, айла жасамаса, қорыққанмен жан қалмасын сезіп, тез бойын билеп алды. Жүрегін орнықтырып, жүрісін үдете түсті. Әлі де болса сеніңкіремей жәй бір бейсауыт жолаушы шығар деген оймен жалтақ-жалтақ қарап қояды. Бірақ анау, күдігіне үкі тағып растағандай, ентелеп қалар емес. Қараңғыда байқатпай кеп қапыда бас салмақ ойы бар екен. Енді бұның секем алып қашуға айналған түрін көрген соң бастырмалатып тұра қууға көшті. Келесі бір сәтте, жел ішін тартып жұлқына ұйтқып өткенде, тіпті ап-анық боп, тапырлаған аяқ дыбысы мен жабайы ырсыл ұмар-жұмар құлағына сарт ұрды. Сол дыбыс бір-бір ине боп пісіп алғандай, тұла бойы түршігіп, онсыз да емпеңдеп келе жатқан Зейнеп қояндай ырғып ата жөнелді. Аяғы аяғына жұғар емес. Арттан соққан жел алдынан шыққандай болды. Қанша жерді артқа тастап, қанша уақыт жүгіргенін құдай білсін. Құлағы шыңылдап, көзіне ащы тер құйылған. Арсы-күрсісі шығып, әлі бітіп барады. Қайқаңға қарай көтерілерде аяғы тайғанап екі-үш рет құлап та қалды. Бас салып үстіне міне түсе ме деп жан ұшыртып еді, әзірге ырсылдаған дыбыс жақын маңнан естілмеді. Соған қарағанда, оның да халі шамалы болса керек. Иә, сәт, бәлкім әлі құрып жете алмай қалып қояр? Тұра алмай тыпырлап жатып есекдәмемен жол сорабына үңілген. Албастыдай ербеңдеген неменің қалатын түрі жоқ. Қайқаңның орта тұсында еңгезердей көлеңке қалбаң-қалбаң етеді. Шынымен өлген де көрген азғантай ризықты өзіне бұйыртпайын дегені ме? Жоқ! Зейнеп орнынан қалай атып тұрғанын білген жоқ. Аяқ-қолы өз-өзінен жеңілейіп, тосын бір тыныс ашылғандай, кілт жүрісі ширап сала берді. Біресе қоян бұлкекке салып, біресе екпіндей жүгіріп, әп дегенде қуғыншыдан недәуір ұзап кетті.

«Тырнағына ілікпей тезірек Антоновкаға жетсе екен. Мың жерден жүрек жұтқан болса да ел қарасын көрген соң бата алмас!..» Бірақ жуырманда Антоновканың төбесі көрінер емес. Жолдан бұрыла қашса қайтеді? Жақын төңіректе арасына сіңіп адастырып кететін қалың бытқыл, не сай-шатқал жоқ. Қырсыққанда, «міне, міне, ұста» дегендей әшкерелеп, сиыр мүйіз-бүкіш ай да оң қапталдағы жотаның қақ төбесіне қылтия қалыпты.

Бірте-бірте жүрісі шабандайын деді. Әрі аш, әрі таң атқаннан тыным алмай титықтаған пақырда қай бір қауқар болсын. Тәлтіректеп, алға басқан аяғы кері кете бастады. Қолтығындағы кішкентай қапшық зіл боп еңсесін баса түскендей, бір жығылып, бір тұрады. Қайта-қайта қарды көсіп алып, тер сорғалаған бетін ысқылайды – оның да пайдасы шамалы. Тек кішкентай сәбиінің қасіреттің қос тамшысындай мөлдіреген көздері елестегенде ғана селт етіп серпіліп, аяқ-қолына жан біткендей болады...

Бір уақытта тұмсығымен жер сүзе құлады. Қайтып еңсесін тіктеген жоқ. Жүрек түкпірінен шырылдап кеп қол созған ұлының да, әне-міне қарш етіп жүрегіне қадалар қарақшы қолындағы пышақтың да іліп алып орнынан тұрғызуға құдіреті жетпеді. Сонда да бәрін біттіге санап, тапжылмай жата беретін емес. Алас ұрып, ши-бұтаны қарманып, еңбектей жөнелді. Бой жасырар оппа қар болса, үңгіп кіріп кеткісі келіп апыр-топыр борсаңдап бара жатқан төрт аяқты мақұлық дерсің.

Сәлден соң қуғыншы да жетті. Арсы-гүрсі еңтігіп сөйлеп келеді:

– Тұу, иттің қатыны-ай, мұндай жел аяқ болар ма! Уһ.. Тірі қалғың келсе, таста андағы астығыңды!

Зейнеп бір қолымен қапшықты бауырына қыса түсіп, екінші қолымен жалма-жан айналасын қарманған. Уысқа ілінер не тас, не таяқ жоқ. Қап, таңертең үйінен пышақ ала шықпағанын қарашы. Жашылықта, мал бауыздап жатқанда қарауға дәті шыдамай сырт айналатын Зейнепке дәл қазір кісі өлтіру түк еместей көрініп кетті. Қолында пышағы болса, атылатын жыртқыштай қорбандап төніп келе жатқан мына қаба сақалды қиялай сілтеп, кеңірдектен орып кеп жіберер еді, әттең!

Оқ жыландай ширатылып ұшып тұрған әйелдің қайтпас қайсарлықпен тесірейген көздерінен қаймықты ма, әлде «жеттім ғой, енді тырп еткізбеймін» деп, арқасын кеңге салғаны ма, ыр-ыр еңтіккен қаба сақал апыл-ғұпыл айқасқа түспей, екі қадамдай жерде іркіліп қалды. Дөң айбат шегіп, тісін шықыр-шықыр еткізді:

– Жақсылықпен андағы қапшығыңды таста да жөніңе зыт. Әйтпесе бір-ақ бауыздаймын! – Қолын қалтасына салды, бірақ жарқ еткізіп пышақ суырып алуға асыққан жоқ.

– Өлтірсең де бермеймін, аулақ!

– Ендеше өз обалың өзіңе! – Ысылдай ұмтылған еркек, басы ма, іші ме – әйтеуір, мықтап тұрып бір жанды жерінен қонжитатын шығар деп Зейнеп аяқ-қолын бауырына алып, қорғана берген, қаба сақал бірақ, ондай пиғыл танытпай бірден қапшыққа жармасты. Тірідей одан айырылсын ба, қолынан тістеп, сирақтан теуіп, тырмысып тістей

қатып жатып алды. Өз басының қаупі қаперіне кіріп-шығар емес. Ары тарт та бері тарт боп, додаға түскен қапшық жыртылып кетіп, ішіндегісі шашылып қала ма деп жаны шығып барады. Қауқиған құр сырты болмаса өлексе бірдеңе ме, әлде ашынған соң бұл ширығып күшейіп кетті ме, еңгезердей еркекке оңайшылықпен бой берер түрі жоқ. Арсы-күрсілері шығып кенеп қапшықты екеуі екі жағынан ары да жұлқылады, бері де жұлқылады. Бірін-бірі ала алмай теке-тіресіп тұр.

Қаба сақал енді сасайын деді, жаңа «өлтірем!» деп ақырса, қолындағысын тастай бере тұра қашар деген дәмесі жер соқтырғаннан-ақ іш жиып қалған. Жанды жерінен ұрып, талдырып тастамаса, қапшықтан айырылмасын біліп, аяқ-қолды оңды-солды сілтеуге көшкен. Сатыр-сұтыр соққы жауып кетті. Іштен теуіп, тұмсықтан қойғылап жүр. Сілтеген жұдырығы бір тиіп, бір тимейді. Бұл да есесін жіберер емес. Тепкілеп, тырналап жанталасуда. Бір-екі мәрте тіпті бұйдасынан басып шөктірген түйе сияқты, өңкеңдеген немені сақалынан шап беріп шөкелетіп отырғыза қойды да, тұмсықтан теуіп-теуіп жіберген... Бірін бірі төпештеп ұзақ арпалысты. Қар бетіндегі үй орнындай жер астан-кестен. «Үрит соққа» ілік болған кенеп қапшық қылжиып анандай жерде жайына қалды. Қайсымызға бұйырса да төгіп-шашпай бүтін алайық дегендей, екеуі де оған ұмтылған жоқ. Біреуі не өліп, не тұра алмастай сілейіп қалмайынша іс бітпейтінін іштей сезінген. Соны түйсінген сайын ширап, өршелене айқасты. Түйгіштеп, тепкілегеннен түк шықпаған соң, күресетін адамша енді белдесе кеткен. Әлі келгені алып соғып қарға басын тықпақшы. Көз алдарында аспан мен жер алма-кезек дөңгелеп, бірін-бірі домалатып жүр. Әйтсе де алпамсадай еркек қойсын ба. Салмағымен жаншып, құр жатып алса да оны аудару – бұған күш. Зейнеп әлі құрып, қарсыласудан қалайын деді. Босаңси берген бір сәтте, жыртқыштың тұяғындай сойдиған он саусақ шап беріп, қыл мойынға оратыла кетті. Оттай қарып қылғындырып барады. Жер тепкілеп қалай ышқынса да сығымдай қысқан темір шеңгел босатар емес. Самсаған жұлдыз аршаның ұшқынындай бейберекет шашырап, қара көк аспан шыр-көбелек айнала жөнелді...

Қаба сақал бір сәт не істеп, не қойғанын өзі де білмей, мең-зең талықсып кетіп еді. Кенет әлде неден шошынғандай, кеңірдекте тас қарысқан шеңгелін әзер жазып ұшып тұрған. «Мен не істедім осы?» дегендей, жалма-жан әйелді жұлқылады. Былқ-сылқ. Сонда да сеніңкіремей бетіне қар шашты. Ұясынан шыға алайған жансыз жанарға көзі түскенде аузы қара үңгірдей үнсіз керіліп шегіншектей берді.

Тас лақтырым жер ұзап барды да, қайта айналып қапшықты алды. Сандырақтап, өз-өзінен күңірене күбірлейді:

– О, сұм дүние, істетпеген нең қалды!!!

Әлде өксік, әлде зар – күңіренген дауыстың тарғыл-тарғыл жаңғырығын соңына ертіп, қараң-құраң теңселген көлеңкені қара түн лезде қылғып қойды...

Жел жер сабалап ұйытқи түсті. Аспан асты алай-дүлей. Белуардан қарға көмілген қалың ши мен тобылғы дірдек қағып, ышқына сыңсиды. Әлде бір қара құс қанатын жалп-жалп қағып ұша алмай жатқандай, жас келіншектің тарқатылған қолаң шашы аппақ қардың бетінде жайыла толқып, желбіреп жатыр.

Жотаның желкесінен жаңа ғана табан үзген жасқаншақ ай мына сұмдықты көрмей-ақ қояйын деді ме, жылтың етіп қара бұлттың тасасына еніп кетті. Төңіректі бір дем соқыр түнек тұмшалаған. Желдің ығынан иіс алып, ұяластарын шақырғаны ма, дәл іргеден ішін тартып, ұзақ-ұзақ қасқыр ұлыды...

БЕСІНШІ ТАРАУ

«Япыр-ай, бұл кім, елес пе өзі? Қолындағы балтасы несі? Бір қойып қатыра салар ма екен!.. Жоқ, мұнда шаруасы жоқ сияқты. Ойбай-ау, басқа ағаш құрып қалғандай тіреуде несі бар?..» Жалаңдаған қара балта төргі үйдің қақ ортасындағы, айналдыра шеге қағып, өздері киім-кешек іліп жүрген жуан діңгекті шаба бастады. Шиыршықталып ақ жоңқа жан жаққа ұшып жатыр. «Әй, әй, қой деймін. Қой!» Бұның даусы шықпай ма, әлде бет-жүзін көрсетпей тұқырайған неме құлағы тас бітеу дүлей ме, елең қылар емес. Қазықтың ұшындай үшкірлене шабылған жуан діңгек балта келесі бір сілтенгенде сықыр-сықыр қисайып, үйдің төбесі жантая құлап келе жатты. «Өлдім, а-а!» Нұрбек екі қолын төбесіне көтере айғай сап, атып тұрды. Үсті-басы қара сүмек. Не болып, не қойғанын айыра алмай мең-зең. Қолының ұшы тайпақ үйдің төбесіне, әдеттегідей, болар-болмас тигенде ғана түс екеніне сеніп, көңілі орнына түскен. Қақ ортадағы жуан діңгек те сол орнында: шегеге ілінген Зейнептің ескі шапаны қараяды.

Нұрбек қолын түсіріп, көрпенің үстіне сылқ етіп малдастай кетті. Тым-тырыс бөлмеде кеудесіне симай өреки соққан жүрегінің дыбысы дүрс-дүрс құлаққа ұрады.

«Қызық, ойламаған қайдағы бір қисынсыз нәрсе түске кіре береді екен-ау! Үйдің діңгегі шабылып, төбесі ортасына түскені қалай? Бұрынғылар: түсінде қорықсаң – өңінде қуанасың демей ме. Бір жақсылық болғай! Бәкім, Зейнеп байқұс олжамен оралар?!» Үміт шіркін, жақсылыққа жетелесе де елп еткізбей, кежегесінен кері тартып тұрған іштей бір сезік бар. Жүрегі құрғыр ойнақшып, байыз табар емес. Тіреуі сынып, сықырлай құлап келе жатқан төбе қайта-қайта елестеп, тұла бойы безгек бұғандай қалшылдады.

Таңға дейін әлі қайда. Көп болса, түн ортасы жаңа ауған шығар.

Қайдағы бір сұғанақ ойларды бет бақтырмай қуып, көңілін қанша тыныштандырғанмен кірпігі қайтып айқасқан жоқ. Аяқ-қолы мұздап, түйе жүн, қалың, көк көрпеге иегіне дейін көмілсе де, жылынар емес. Қарауытқан бұрышқа қадалған күйі екі көзі бақырайып жатты да қойды. Күнде қызыл іңірден қылжиғаннан түске шейін тырп етпейтін кішкентай Нұржан да бүгін мазасыз. «Апа, апа!» деп ұйқысырап, қайта-қайта жылап оянады. «Шешесінің бауырынан ұзап көрмеген жаман неменің жәй іздеп жатқаны ғой!» деп қанша жаймашуақтандырғанымен, бір-біріне үндескен осы бір күдік-түйсік қуыс үрей көңіліне одан сайын ызғар үрлей түскендей.

Қазандық аузындағы өлеусіреген от қызыл тілі жылт-жылт етіп қабырғадағы қара күйе көлеңкені жалап кетіре алмай әлек. Ойдан қашқанда майысқан балық қарын төбені түртіп ойнаған теңбіл-теңбіл әлсіз жарықтан өзге селт еткізер үй ішінде ештеңе жоқ. Далбасалап сыртқа құлақ тосты. Терезенің су қараңғы көздерін сырғи соққан боран сырт-сырт ұрып тұр. «Мына алай-дүлейде адасып кетпесе жарар еді? – деді Нұрбек елегізіп. Себеп тауып сұлай кеткен үрейді бірақ сол бойда қызыл табан ғып қуып тастады:

– Қой, бір күннің арысы не, берісі не. Түн ішінде жолға шыға қоймас!»

Таң ата боран басылды. Түні бойғы ала-шапқын ойраннан әбден сілесі қатып қалғып кеткендей дүние тым-тырыс. Апталап түтеп тұрып алатын әйгілі «ақ құйрықтың» сыралғы мінезінен жаңылып, мұншалық тез тиылғанына таң. «Әй, ақ шайтан, қазір-ақ ойнап шыға келерсің-ау!» деп сенімсіздікпен иегін көтеріп еді, етегін күн шала бастаған көк шыны аспанда теңгедей бұлт жоқ. Ішімдегіні тап деп тымырайған тыныштық. Қараңғыда терезе тырналап қыңсылаған дауыл түсі сияқты. Тек қора-қопсының ығындағы сіреу-сіреу сиыр таңдай қар бетінде ғана терістіктен тынбай соққан үскіріктің ізі сайрап жатыр. Нұрбек есіктің алдын күреп, терезені аршыды. Сенекке кіріп еді, іргеде текшелеп жиған отын азайып қалыпты. Ермек табылғанына әжептәуір қуанып кетті. Асықпай, әдейі шеттегі алыстау бір қораға барып, сырғауыл сүйретіп әкелді. Асықпай бұтады. Қыздың жүк жинағанындай баптап, талдап тасып бұрышқа қалады. Одан кейін де оны-мұныны түртіншектеп, тыным тапқан жоқ. Ырқынан тыс әлде бір күш жанын қуырып дедек қаққызып жүр. Сәл байыз тапса, қайдағы бір сумаңдаған сұрқия ой алқымынан ала түсердей зәресі ұшады. Анда-санда әлдекімнен ұрланғандай ауыл сыртындағы ұзын жотаға жалтақ-жалтақ қарап қояды. Қараған сайын өзін жұбатып әуре: «Ит өлген жерден бір күнде қалай келсін? Түндегі боранда бір жерде аялдаған шығар. Бесінге қарай жетсе де тәуба...»

Бесін түгілі іңір түсті. Бірақ қырқадан қылт етіп көрінген қара жоқ.

Арада екі күн өтті. Ертелі-кеш биік дөңге қарай-қарай көзі талды. «Япыр-ай, шынымен...» ары қарай ойлауға жүрегі дауаламайды. Әйтсе де сәт өткен сайын күдігі құрғыр, азу жарып ақсиып келеді. «Енді сенсең де, сенбесең де ақиқат – осы», деп сансыз сайтан құлағына сыбырлап жатқандай.

Үйде байыздап отыра алар емес. Баласының алдындағы тулаққа жарты уыстай тары шашты да, беліне қара балтасын қыстырды. Далаға шығып, есікті сыртынан тіреді. Не сітеп, не қоятынын біліп жатқан жоқ. Омбы қарға бір құлап, бір тұрып беті ауған жаққа қаңғалақтап жүріп келеді, әйтеуір. Дөңге шықты. Ашық күнде алыс-жақын айнала алақанға салғандай айқындалып тұр. Етек-жеңі далдиып көлбей көсілген кең жазық бедер-бұдырын бүкпей көз алдыға тосады. Көзбен көріп, қолмен ұстамаған соң, әлі де болса келіп қалар ма деген дәмемен ирелеңдей созылған жол сорабына ұзақ телмірді...

«Осы маңның бірінде жатыр ма? Қар түгелдей баса қоймас, бір белгі қалар». Қар бетінде кішкентай қылтиған көрсе, желбіреп жатқан шапанның етек-жеңі ме деп, ана қарайғанға бір жүгіріп, мына қарайғанға бір барып, аяқ жетер маңайды түгел сүзіп шықты. Ең болмаса үйіріліп ұшып жүрген қарға-құзғын көрінбейді.

Сандалып келе жатып түлкінің ізіне жолықты. Жаңа бір әзірде жортып өткен тәрізді – қасат қардың бетінде тырнағы батқан жер шұқанақтанып қопсып жатыр. Жан дүниесін аш мысықтай тырнаған азапты халден сәл де болса серпілерлік сылтау табылғанына қуанып кеткендей, жалма-жан бұрылып ізге түсті. Көп шиырлаған жоқ. Жықпыл-жықпылға бір соғып бұралаңдаған із сәлден кейін қотан орнындай қопа шиге алып келді. Бір болса, апаны осында болар! Балтасын оңтайлай ұстап, қопаға енген. Ізден көз жазды да қалды. Жауған қар болмаса, боран қалың шидің ортасын сіреу ғып бітеп тастай алмайды екен, тұтасқан түп-түп қияқтардың арасы қара қошқылданып еріп жатыр. Ұзын ши күркелеген жарлауытта бір іннің аузы қарауытады. Алдындағы тоқымдай ақ таңдақ қардың бетіндегі шимай-шату шиырдың қайсысы кірген, қайсысы шыққан із екенін айыру қиын. Нұрбек түлкі осы апанға енді деп ойлады. Дүдәмал болса да сол ойына өзі сондай сенгісі келді, ешқандай күмән-күдік жолатар емес. Ары қарай барып із кесейін деген ниет те болған жоқ. Жалма-жан қалың шиді қырқай шауып, қаусата бастады. Аяғыңмен орай жапыра жығып, дәл тамырын ала балтаның жүзімен шекіп қалсаң, оп-оңай қырқылып түседі екен. Өне-міне дегенше, біраз жерді отап тастаған. Сәл демін басты да, іннің аузына шиді нығарлап, шырпы тамызды. Іннен атып шыққан қызыл түлкідей, бықсыған қошқыл түтіннің арасынан жалын тілі лап ете қалды. Шиді үсті-үстіне тастап өртеп жатыр. Ара-арасында бықсып түтін болсын деп лаулаған отқа қар шашып әуре. Ілезде үй орнындай аумақ бу шегіп қара балшық болды. Балтасын сығымдай ұстап, түлкі атып шықса қақ маңдайдан қонжитуға

ыңғайланып ары тұрды, бері тұрды. Бірақ иіс тиіп уланып қалды ма, жуырмаңда шығатын түлкі жоқ. Енді әй-шәйсіз іннің аузын қаршылдатып қаза бастады. Шынына келсе, түлкі шықса да, шықпаса да көңілі баяғыдай. Тек қазір өстіп тыным көрмей өзін өзі қинап қан сорпасын шығаруы керек. Сөйткенде ғана өзегін жұлқылап ұлып жатқан қасіреттің сәл де болса уыты қайтып, бойы жеңілдейтін сияқты.

Тасқа тигендей балтаның жүзі жарқ-жұрқ. Қиыршықтанып ұшқан тоң бет-аузын былш-былш ұрады. Қара тер одан да кетті, бұдан да кетті. Оған қарауға мұрса жоқ. Өші кеткендей шолақ балтаны шолтаңдатып өршелене сілтейді. Құлағы шыңылдап, көзі бұлдыраса да қимылынан жаңылар емес. Табанының асты дөңгелеп бара ма, қалай, аспан шыр айналып төңкеріліп келе ме, қалай?.. Бір қараса, балшықтың үстінде ұзынынан сұлап жатыр екен. Оң жақ шекесін кесек тоң мұздай қарып барады. Айнала ала көлеңке. Ши басы жарыса уілдеп әлде бір жетім баланың жылағанындай зар төгіп тұр. Бала демекші, Нұржан не болды екен? Жылай-жылай сілесі қатты-ау! Соны ойлауы мұң, оқыс серпіліп орнынан ұшып тұрды.

Өң мен түстің арасында сандырақтаған бір хал. Күн бе, түн бе – оны да ажыратып жатқан жоқ. Әйтеуір, сүйретіліп жүріп от жағады, сүйретіліп жүріп қыңқылдаған баласына қалған-құтқан бірдеңені берген болады. Одан қалды, бүктүсіп бұрышта теріс қарап жатқаны. Таңдайын жібітіп қара су татуға зауқы жоқ. Дел-сал. Аһ ұрғанда ащы өксік аузынан жалын боп атылады. Қыстыққан іштегі запыран зар шығарға жол таппай жұлын-жүйкесіне жайылып бара жатқандай. Аяқ-қолы құрысып, бет-аузы жыбырлады. Жылайын десе, көзінен жас шығар емес. Бүйтіп иелектеніп жата берсе, буын-буынын буған дүлей есіріктің топ қылып домалатып тастар түрі бар.

Тәлтіректеп барып төрдегі ілулі тұрған қара домбыраны алды. Бетіндегі жарты еліге таяу ысты жеңімен арлы-берлі үйкеп, үрлеп-үрлеп жіберіп еді, көз алдын қара тұман тұтты ұйылып. Қаңсып сақауланып қалған екен. Құлағын ұзақ бұрап, тиегін түзеді. Баржиған добалдай-добалдай саусақтар пернеге жанасқаны сол, буындары былқылдап жорғалай жөнелді.

Қара домбыра қасірет-наласын шанағына құйып алғандай екен, қыл сағақтан қылғындыра ұстап қос ішекті бебеулете қағып-қағып жібергенде, аһ ұрған ащы өксік аспанға шапшыды. Әр пернеден зар сауып жоғары-төмен жүйткіген саусақтарға көз ілесер емес. Безек қаққан саз біресе талықси, біресе долдана ышқынып, сай-сүйегін үгітіп барады. Талай күннен бері бедірейген көк шыны көзіне шымыр-шымыр жас үйірілді. Тұла бойы бор кемік болып езіліп бара жатқандай өзіне өзі ие бола алса кәне, сақалынан су ағып солқылдай жөнелсін. Жүрегiнiң басында дызылдаған жараның уыт-заһарына шыланған қос ішек өзек суырып ышқына күңіренеді. Зейнебінен біржолата

айырылғанын бүкіл болмысымен енді сезінгендей көкірегі ұлып қоя берді. Айта алмаған сөзін, қыстыққан шерін қара домбыра ағыл-тегіл ақтарып жатыр; жанына қылбұрау салып шыңғыртып жатыр. Сап-сап сабыр шақырып беркінтудің орнына, одан сайын қолқасын сөгіп, қақыратып барады. Құйқылжыған саусақтар сағаққа сылқ құлап, қос ішекті қабат баса қадалып тұрып алғанда, «жо-жоқ, жетті, естімеймін!» деп ұшып тұрды, әр пернесіне өксік пен зар ұялаған қара домбыраны қайқая сермеп қақ төрдегі діңгекке бір-ақ ұрған. Сонда да жоқтау айтып зарлаған үн өшер емес. Естімеймін деп екі құлағын алақанымен басты. Бәрі бір құтылған жоқ. Миының қатпарында мың құбыла жаңғырығып ызындап тұр. Есірік буған адамша екі қолын оңды-солды сермеп, үй ортасында шыркөбелек айнала берді, айнала берді. Шатқы аяқтанып барып шалқасынан гүрс ете түскен. Тұруға шамасы жоқ, іші-бауыры іріп, кемсеңдей жөнелді...

Қанша жатқаны белгісіз. Бір уақытта есін жиса, өне бойы дел-сал. Көкірегі запыран-құсадан босап, сәл де болса жеңілейіп қалғандай. Жан дүниесін тілгілеген жаңағы ызың да сап. Тек мына бір жылаған дауыс қайдан естіледі?! Маңдайына сырт-сырт тамған ыстық тамшы ма, немене? Көзін ашып еді, үстіне төніп, ботадай боздап тұрған өзінің Нұржаны екен. «Тамақ, тамақ!» дейді ырылдап. От сөніп, үй іші қаңырап кетіпті. Орнынан сүйретіле тұрды да, тісі-тісіне тимей сақылдаған баласын бауырына басып ұзақ өксіді...

Дос-жар, жақын-жұрағат өстіп бауыры езіліп, басы қаңғығанда керек екен ғой. Жыл сөз, игі ниетпен қолтықтан демеп, жапырлап жанында жүрсе, соның өзі жыртысқа түскен матадай көңіліндегі қасіретті бөліп-бөліп әкеткені емес пе. Қазір кімнің кімге қарайласып, қайғысына басу айтқандай жағдайы бар. Жаралы иттей өз жараңды өзің жалап жазасың... Өлгеннің артынан өлмек жоқ. Белді буып беркіну керек. Бордай үгітіліп езіле берсең, уайым түбі – шыңырау, батасың да кетесің. Онсыз да екі-үш күн қарамағанға көзі үңірейіп қу жаны қалыпты, екі ортада жалғыз ұлдан айырылып қалып жүрер! Балаға деген әкелік жүрек қасіреттің қара жылымына шым-шым батып бара жатқан жерінен жез қармақша жалт іліп суырып алғандай. Қайта бұлқынып көк сірі итжандылықпен қатыгез тірліктің жағасына жармасты.

Түн бойы шілтер төгіп қылауытқан жұп-жұмсақ қоңыр аспан таң ата айыққан. Нағыз қансонардың өзі. Қасекеңнің «көктемде бір тойдым, көбік қарда бір тойдым», деуі тегін бе. Шіркін, қардың беті хаттай сайрап жатқан шығар. Омбылаған қоянды қайратты кісі жаяу-ақ соғып алар күн ғой бүгін. Бірақ ондай қауқар қайда. Сонда да елегізген ескі кеудесін сүйреп сыртқа шықты. Қара су татпай зари қауып дөңбекшіткен үш күн бойындағы нәр-қуатты сарқып, әбден сілкпесін шығарған екен.

Әлі құрып, іргедегі дөңге әлде неше дем алып әзер көтерілді. Қарға қылғынған түп-түп ши шашағы үлбіреп кәмшат бөріктің төбесіндегі үкідей желбірейді. Ит жүгіртіп, құс салып талай жылдан бергі көңілге түйгені рас болса, осындай қара-құраңы мол, қолатты өзек қансонарда қиыр-шиыр ізге шырмалып жатуға тиіс еді. Аң-құс, тегі, ауып кеткен бе, сипай шолған жанарына айнала сызат түспеген аппақ жауырынын тосады. Бір есептен, оған онша қынжылып та тұрған жоқ. Қоянның жымын, шілдің ізін көргенде істейтін қайраны қайсы? Қуып жетіп соғып аларлық қауқары бар ма? Әйтеуір бұйырмайтын нәрсенің босқа қызықтырып, ішін ит жыртқандай қылғанша көзіне бір жолата көрінбегені ләзім.

Жотаны бойлап сәл жүргенде алдын қиғаштай кесіп қасқырдың ізі жолықты. Ауыл жақтан шығып, анау қара жалдың күнгейіндегі қалың бытқылға қарай өрлеген екен. Аяғын сүйрете басқан. Адымы қысқа. Ырсылдай тойып жотаға әзер шыққан-ау кәпір. Көз алдынан қилы-қилы елес көшіп, тұла бойы тітіркеніп кетті.

Сай қолтығында иен қалған ескі қыстау қарауытады. Қаңғалақтап солай қарай беттеді. Былтыр арлы-берлі өткенде талай жемтікті көзі шалған. Ықтап келген елік, бөкенді қасқыр бөксерсе керек. Әнеукүнгі сақылдаған сары аязда таудың тағысы пана іздеп келмеді деймісің? Қазір кісіден қасқыр тоқ заман ғой, сүйек-саяқ болса да бірдеңе қалған шығар.

Ескі қыстаудың айналасын шиырлап ұзақ шарлады. Күресіндегі талай жылғы бірен-саран ақ кемік сүйек болмаса, ілікке татыр ештеңе жоқ. Қабырғалары опырайған аңғал-саңғал үйдің бір бұрышынан бес қадамдай жерді әлде кім белуардан қазып тастапты. Топырағы бұйраланып қарайып жатыр. Бетін қар жауып үлгірмегеніне қарағанда, әлгіректе ғана қазған. Ізін жасыру үшін боран-шашында әдейі түн жамылып келген біреу болды ғой. Қазан шұңқарға түсіп етігінің тұмсығымен бос топырақты арлы-берлі түрткілеп көрді. Бір-екі құрым киіздің қиқымынан басқа ештеңе байқалмады. Не іздеді екен? Кәмпескеге алынарда Жұмагелді бай қулық қылып, алдын ала алтын-күмісін көміп тастапты деуші еді, соны білетін біреу болды-ау шамасы.

Текше тастан қаланған, бас-аяғы ат шаптырым ұзын мал қораға кірді. Төбесі әлі түсе қоймағанмен шұрқ-шұрқ тесілген. Іші жап-жарық. Көлеңкелеу түкпірге әлде кім от жағыпты. Шай қайнатып ішкен-ау, ошақ қып күрегейлеп қойған үш бұжыр тастың іш жағы күйелеш-күйелеш. Шаланың арасында ортан беліне дейін жанған екі тал қабырғаны көргенде көзі алайып: «О, жауыз! Жауыз! Отын табылмағандай отқа сүйек жаққан не деген кепиет!» – деп шыңғырып жібере жаздаған. Жантақ жалқындап лап еткен ашуы бірақ тез басылды. Бейсауыт жүргінші, бұл ойлағандай, мүлдем көр білте жауыз емес екен, өзімнен қалған итке де бұйырмасын деп қолындағысын

отқа тастай бермей, бұған да «сыбаға» қалдырыпты. Ошақтың айналасы бықыған сүйек: жамбас, тоқпан жілік, жауырын дейсің бе... жүрегі дүрс-дүрс соғып, біреу тартып алатындай апыл-ғұпыл қойнына салып жатыр. Шала мұжылған омыртқаны тісі шықырлап қытыр-қытыр кеміре бастады да, іле баласы есіне түсіп қоя қойды. Аштықтың шұбар жыланы улы тілімен өзегін жалап өртеп бара жатса да, сап-сап сабыр шақырып, азудың арасына кептелген сүйекті зордың күшімен суырып, қара шапанның өңіріне сүңгітті. Тағы да бірдеңе табыла ма деген дәмемен айналаны тіміскілеп жүр. Көзі кенет діңгек түбінде екі-үш жерде үйме-үйме тоқ жапалаған жылқының жас тезегіне түсті. Әр жерінде бадандай-бадандай арпаның дәні ағараңдайды. Тоңазып енді қата бастаған тезектерді жалма-жан жарып, ішіндегі дәнді теруге кірісті. Түні бойы басынан жемдорба түспеген бе, легендей жападан қос уысқа таяу арпа шықты...

Бұл кім болды екен? Атын баптап жем бергеніне қарағанда, алыстан келген біреу. Әлде шекарадан біресе ары өтіп, біресе бері өтіп, қашыппысып жүрген банды бар деуші еді, соның бірі ме? Мейлі, кім болса, ол болсын, бұл үшін – ол қырықтың бірі – Қыдыр боп жолыққан қайырымды құтқарушы.

Қойнындағы қу сүйек пен тезектен теріп алған қос уыс дән көкірегін қыз-қыз қайнатып барады. Жарылқаушы тағдыр аяқ астынан жалғанның жарты байлығын қолына ұстата салғандай. «Мұныға да шүкір, тәуба, тәуба! Алдымды орап, сүйекті қасқыр қылғытып, тезекті қарға-сауысқан шоқып кетсе қайтер едім?» Өлмегенге – өлі балық дегендей, бәрінің қисынын келтіріп тұрған Жаратқанның құдіретіне мың да бір алғысын жаудырып, жүрегі алып-ұшып келеді.

Тезектің арасынан дән шоқып дәнігіп қалған тауықтай енді кесекөлденең жатқан құмалақ көрсе құр жібермейтін ғадет тапты. Әбден үгітіп, арасын ашып көрмейінше көңілі көншімейді. Жақын маңдағы қора-қопсықты түгел адақтап шықты. Ештеңе табылмаған соң, анадағы торы аттың терезе алдына тастаған тезегі елестеп, Әубәкірдің үйін жағаттады. Жақындайын десе жасқанады. «Құдай-ай, қай шайтан түртіп сөйлете қойып еді!» деп сол бір күні бастықты бетінен алғанына өкініп тұр. Ақырды дәл үйдің іргесіне таяп қояр ма? Атты терезеден байқап отыру үшін істегені ғой. Қазір торыға таяй бергенде-ақ үйден біреу атып шығар... Әне, бір топ торғай ұшып кеп, шетеннің айналасына қона кетті. Бекерден бекер торғай үйіріле ме? Қап, дәннің бәрін шоқып жейя қоятын болды-ау! А-ай, кішіт! Маңайлауға қорқып тұрған, ақырға қалай жетіп барғанын білген жоқ. Есікті салдыр-күлдір теуіп ашып, үйден ақи көз бала шыға келді. Ұшына жарты құлаш қайыс таққан сары ала қамшы құйрығын шаншып қайқая берді де, шарт етіп ауаны осып түсті. Бұл қолындағы жас тезекті тастай сала басын қорғалап бұға қалған. Шәниген бала малайына ақырғандай гүж етті:

– Не ұрлағалы жүрсің? Жоғал! Осылар-ақ сүмендеп маза бермейтін болды ғой!

– Ештеңе де ұрлағалы жүргем жоқ. Мына тезекті жинап алайыншы?

– Алмайсың. Кет!

– Айналайын-ай, енді аттың қиын да қимайсың ба?

– Жоқ. Көкем «бұлар боқтан да пәле іздейді, жолатпа» деген. Кет, кәне. – Шіреніп тұрып шілтиген неме теуіп кеп қалып еді, алпамсадай денесі қаңбақ боп кеткен бе, кеуек қарға басымен шаншыла ұшып түсті. Тұрам дегенше ту сыртынан орай қамшымен тағы бір тартып жіберген. Қолының сырты тыз етті. Іле көкпеңбек сызық таспадай білеуленіп бір шетінен күрең қан бұрқ ете қалды. Бір тамшысын да жерге тамызбай жалма-жан ернін жапсырған. Таңдайы жылымшы татып, енесінің бауырына жабысқан аш күшіктей өз қанын өзі сорған күйі беті ауған жаққа теңселіп келе жатыр. Қу құлқын не істеткізбейді. Ойлай берсең, не нәрсеге болса да ақыл табылады екен ғой. Аң-құс дәметіп, қарды омбылап дала кезуге дәрмен жоқ. Ауылдың қуыс-қалтарысын тінткілеп болып, «енді не істедім» деп тығырыққа тірелгенде есіне балалар торғай атып ойнайтын рогатқа түсті. Неге сондай жасап ап мына жыртылып-айырылған қарға-сауысқанды атпасақ?! Кішкентай аша ағашқа тағылған резинаның арасына құмалақтай тас салып тартып қалып еді, арқан бойы жердегі иен үйдің терезесі салдыр ете түсті. «Мынауың әжептәуір қару ғой. Қақ маңдайдан тисе, кішігірім құс түгіл кісінді тыраң еткізер. Бұрын неғып ойына келмеген десеңші? Тұзақ құрам деп басын қатырып жүрсе!...»

Әуелі атқаны далаға кете берді. Қысты күні қиыршық тас табу да күш. Босқа шығындамайын деп, қаңыраған қораның қабырғасындағы ойдым-ойдым құлаған сылақтың орнын нысанаға алып атқылай бастады. Жастайынан мылтық ұстап дағдыланған кәнігі қол қойсын ба, әрі-беріде-ақ үйреніп қалған... Көздеуінде мін жоқ. Май басқан денесін көтере алмай жайқаңдаған талай қарғаға дөп тигізуін тигізді-ақ, бірақ қанатын бір жалп еткізіп ұшып кете береді. Жақындап барып, жанды жерінен құлашты кере серпи атпасаң өлмейді екен. Әйтеуір, кешке дейін салпақтап жүріп, бір қарғаны әзер атып құлатты. Енді қойны-қонышын тасқа толтырып алып, ертелі-кеш өліктің айналасына үйірілген қарға-құзғынды аңдып жүргені.

Қай құдай айдағаны белгісіз, қаңғалақтап жүріп ауылдың шетіне шығып кетіпті. Анандайда әлде қандай қарайған көрінеді. Аспанда бес-алты қарға қарқ-қарқ етіп үйіріліп ұшып жүр. Қарайғанның үстіне кезқұйрық па, қомақтылау бір құс қонжиып алып, теріс қараған күйі құнжың-құнжың етеді. Бұл демін ішіне тарта жақындап келіп, енді көздеймін дегенше, қардың сықырынан белең алды ма, қара құс тонның етегіндей қанаттарын бір-ақ сермеп, аспанға көтерілді.

Шақырайған күнге көзі шағылысып анандайдан анық ажырата алмаса да, қарайғанның не екенін іші сезіп тұр. Қазір екі үйдің бірін ашып қалсаң, төрінде сұлап жатқан өлік, көре-көре әбден еті өліп кеткендіктен бе, ешқандай шіміркенген жоқ. Қармен болса да бетін жабайын деп таяй берген. Түнде қиыршық ұшқындап алай-дүлей бұрқасын болып еді, адасып кетіп аязда үсіп өлді ме, әлде аштан бұрлығып, әлсіреп келіп құлаған жері осы ма? Кеңірдегіне дейін қарға көміліп қалыпты. Басы ғана кекжиіп шығып жатыр. Иегіндегі шошайған салалы аппақ сақал бір түп селеудей ызғырық желге желп-желп етеді. Екі көзін құзғын шоқып үңірейтіп тастапты. Тура қарағысы келмей, бір қырындаған күйі дұғасын ішінен күбірлеп бетін сипай берген. Кенет оң жақ шекедегі қабаққа мінбелей біткен бармақ басындай қара меңге назары түскені сол, екі көзі ұясынан шығып кете жаздады, «Тәңірім-ау, не көріп тұрмын? Шынымен сол ма? Әнеу күні ғана үйге келіп кеткен Кәмали ақсақал ғой. Зейнептің нағашысы! Ой, бейшара-ай!..» Көмейіне өттей ащы бірдеңе тіреліп әзер жұтынды. Жалаңаш қолымен көсіп, өліктің үстіндегі қарды аршыды. Мойнына асқан кенеп дорбаны оң жақ бауырына қыса шалқалай құлаған екен. Дорбаның бүйірі тоқ, қомақты. Ішінен ақиреті ме, шиыршықтап ораған ақ мата, екі-үш аяқтай шикі тары, жарты таба қатқан нан мен төрт кәмпит шықты. «Жаны жапырақ боп қалбалақтаған байқұсым-ай. Бұлар не боп жатыр деп ұшқансың-ау бері. Қанатымен су сепкен қарлығашым! Қайыр тілеп тапқаныңды аузыңнан жырып, бізге әкеле жатыр ма ең?! Әлде ажалдың тықырын сезіп, қараңғы түн, қарлы боранға қарамастан, айдалада қарға-құзғынға жем болмай бір уыс топырақ бұйырсын, қастарына барып көз жұмайын деп асықты ма екен? Жарты дүниені шарлап келіп жығылған жерің осы болды ма, жарықтығым! Жүз қадам жерге жете алмай құлағаның ба? Зейнеп те өстіп бір қалтарыста жатқан шығар?!» Көз қиығынан қаша жөнелген ып-ыстық қос тамшыны жеңімен сүртіп, танауын қорс еткізіп бір тартып қойды.

Беліндегі қыл шылбырды шешті де, мәйітті қолтық астынан орай іліп ауылға қарай сүйрете жөнелді. Кекжиген басы анда-санда ши бұтаға тіреліп кедергі жасағаны болмаса, қауқиған денеде түк салмақ жоқ екен, қар бетімен жеп-жеңіл сырғып келеді... «Қалай жерлесе екен? Жота басындағы зиратқа апарғанмен қайтып көмеді? Отын апарып күндіз-түні өртесең де кісі бойы тоң оңайшылықпен жібімес. Оның бәрін істеп жүруге бұның шамасы қайсы? Құдай-ау, жаз шығып, жер жібігенде өлген де бақыт екен ғой! Қайырымды адам жолықса, қиналмай бір уыс топырақпен бетінді жауып кетпей ме!..»

Есік алдындағы иен қораның бұрышында үюлі көң жататын. Ары ойлап, бері ойлап мәйітті сонда әкелді. Тірлік болса, жер жібіген соң дұрыстап көмер. Әзірге қарға-құзғын шоқып қор қылмаса болды ғой. Жаз шыққанша бұзыла қоймас. Бір қабат шөп-шалаң жауып, үстін жұқалап қана көңмен бастырды. Сонан соң төмпешіктің шетіне

тізрелей кетті де зарлатып құран оқыды. Тірлікте ищай деспеген аяулы адамы алдындағы ең соңғы парызын жөндеп өтей алмаған дәрменсіздігіне күйінгендей даусы құмығып, көзі жасаурап барады. Қалтырай жайылған алақан жақындай-жақындай бетіне жабысып, бір дем үнсіз отырып қалды.

Ертеңінде қараса, өлік ашық жатыр, үстін жапқан шөп пен көң жан-жаққа шашылып қалған. Қоң етін әлде не ойып үңгіп тастапты. «Қасқыр ма екен? Жұлқылап шетінен қарпымай, жылы-жұмсағына ғана тиіскеніне қарағанда, тоқ қой шамасы. Әлде енді үңгіп кірісе бергенде тықыр-сықырдан секем алып, тұра безді ме? Әй, жауыз-ай, аузың қанға бөгіп сен қарық болдың ғой биыл! Талай бағлан мен бекзаттың ең болмаса он екі мүшесі тұтастай қара жердің қойнына бұйырмай, жұлма-жұлма сенің аузыңда кетті-ау!»

Бетін жабайын деп оқтала берді де, көңіліне оқыс бір ой оралып, іркіліп қалды. «Тоқта, көңмен көмгеннен не пайда, бәрі бір ашып алмай ма? Дәніккен неменің тағы айналып соғары сөзсіз. Одан да айла жасап, қолға түсірудің жәйін неге ойламасқа? Шіркін, семіз тайынша сияқты іркілдеп тұрған шығар. Оның сәті түссе, жаз шыққанша мұртын балта шаппас...» Азуы ырсиып сілейіп жатқан өлі арлан көз алдына елестегенде, қанды шеңгелі жалаңдап әне-міне тарпа бас салғалы тұрған ажалдан қапысын тауып құтылып кеткендей, қуаныштың ып-ыстық толқыны көкірегін кернеп кетті.

Шошаланың ішінде тот басқан қасқыр-қақпан жататын. Зыр жүгіріп барып соны алып келді. Енді оны құру күш болды. Құлағын басуға әлі келер емес. Ары әуреленіп, бері әуреленіп әбден қан сорпасы шықты. Дағдарып тұрғанда ақыл келгені: Жуантық бір қаданы алды да, бір ұшын іргеге тығып, екінші жағын тізеге салып басып қалып еді, серіппе оп-оңай төмен сырғыды. Қаданың ұшын жібермей басып тұрып, екінші серіппені сығымдай қысып, өлдім-талдым дегенде шаппаны жазған. Қақпанды мәйіттің жанына жақындатып, бетін жұқалап көңмен жасырды да, шынжырдың ұшын дінгекке байлады.

Неге екені белгісіз, қақпанға қасқыр түсетініне еш шүбәсі болған жоқ. Көрер таңды көзімен атқызды. Шыдамсызданып түн ішінде бірер мәрте сыртқа шығып байқамақ болды да, маңайлап жүрген көкжал болса, аяқ дыбысынан секем алып, жуымай қояр деп қорқып, өзін өзі әзер тежеген. Пыс-пыс еткен баласын бауырына тарта түсіп, не бір әдемі қиялға шомды. «Жаратқанның кеңдігін қойсаңшы. Аштықтың тырнағынан аман қалам деп кім ойлаған? Бұлқынарға қайран жоқ, не салса да көніп, тағдырдың ноктасына бас сұғып отырғанда, құдіреті күшті тәңірдің, міне, несібесін алдына тосқанын көрмейсің бе! Енді ажал – аузы алты қарыс арыстан болса да бір құтылуын құтылды. Құтылғаны емей немене, қақпан аузы қанды боп қасқыр соқса, атан өгіз сойып алғанмен бірдей емес пе. Тек соны игілігіне бұйыртқай.

Тұздап, сүрлеп қойса бұзыла қоймас. Қарттың дорбасындағы тарымен араластырып үнемдеп жесе, екеуіне талайға жетер талшық қой. Жазға бір іліксе, арғы жағын көре жатар. Қазір өлтірмеген құдай, онда да бір нәсібін бұйыртар».

Жақсы үміттің әлдиінде талықсып жатып, таң қылаң бере кірпігі ілініп кеткен. Бір кезде селк етіп көзін ашып алса, күн шығып қойыпты. Апыл-ғұпыл кездігін қонышына тығып, сыртқа ұмтылды. Жүрегі дүрс-дүрс соғып, иә, сәт, иә сәт деп Жаратқанға жалбарынып келеді.

Ескі қораның табалдырығынан атай берді де, екі көзі атыздай болып шалқасынан түсе жаздады. Өліктің жанында ұзынынан сұлап еңгердей біреу жатыр. Күні бойғы тәтті үміттен оп-оңай айырылып қалғанына көңісі келмей, бет-аузын жүн қаптаған ұйпа-тұйпа басты қасқырға қанша ұқсатқысы кеп емексісе де ұқсар емес. Кісі дегенде, бөтен біреу болса екен-ау. Күнде көріп жүрген Қазидың өзі. Ұйысқан қыл-қыбырдың арасынан сол жақ бетінің ұшындағы ай тыртық «ал қайтесің, менмін» деп бедірейіп тұр. Екі қолы білезіктен қақпанға түскен екен, оң қолындағы қайқы жүз қара сапы уысында қатып қалыпты. Жан бермек оңай ма, ышқынып арпалысқан-ау, айналаның қорыс-қопасы шығып, етіктің өкшесі сырған тонның беті жолақ-жолақ боп ырсиып жатыр ағарыңдап. Кешегі әдісіне салып таяқпен серіппені басып өлдім-талдым дегенде өліктің қолын әзер қақпаннан босатқан. Пышақты алмақ болып қанша әуреленгенмен тас боп қатқан уысты жаза алсайшы. Әбден дымы құрыған соң сүйретіп әкеліп қарттың қатарына жатқызды. «Құдай кешсін» деді ішінен күбірлеп. Қалың ғып отырып екі мәйітті көңмен көмді. Сөйтіп, қайтсем тірі қалам деп жанталасқаны болмаса, жан адамға қиянаты жоқ Қазі байқұс шеңгелінен қан сорғалаған қарақшы сияқты қолына тас қып пышақ ұстаған күйі қара жердің қойнына кетті. Қазір өлген де, өлгенді көрген де түк емес қой. Тек осы бір ерсі жәй тағдырдың қиянатындай көпке дейін дық болып, көңілінде тұрып алғаны.

...Түс ауған шақ еді. Нұрбек анандайдағы өлікті айналып ұшып жүрген қарғаның қонуын күтіп қораның қалқасында тығылып тұрған. Қай жағынан шыға келгені белгісіз, сықырлаған дыбысқа жалт қараса ат-шаналы біреу ағызып өтіп барады екен. Қайқы бас кәшауаның биік арқалығынан көк тымақтың төбесі ғана қылтияды. Жирен аттың сауырынан шыққан бу будақ-будақ. Қала жақтан келе жатыр-ау, шамасы. Өкіл ме екен? Ағызған күйі Әубәкірдің үйіне қарай бұрылғанда, осы жорамалы беки түскен. «Өкімет адамы ғой, бір жәрдемі болар, өз аузымнан арыз-арманымды айтайын. Шапанымды шешіп алмас». Нұрбек рогаткасын қалтасына салды да, асыға басып шананың соңынан емпеңдеді.

Есік алдында ақи көз бала жүр екен, мейманды көре сала: «Оһо,

Мұсабай келе жатыр!» – деп сүйінші сұрардай даңғырлап ішке еніп кетті. Жирен ат көк қақпаға тұмсық тірей тоқтаған. Кептеліп қалғандай шанадағы адам орнынан ырғалып-ырғалып әзер тұрды да, жерге түсті. Бойынан ені жалпақ па, қалай? Саба қарыны ірк-ірк етіп қайқаңдаған біреу. Талтайып тұрған күйі әдемі қияқ мұртына қатқан сауыс-сауыс мұзды саусағымен жібітіп ала бастады. «Япыр-ау, осындай кезде мұндай да семіз адам болады екен ғой. Күйіне қарағанда, дөкей бастықтардың бірі шығар. Үйге кіріп кетпей тұрып тілдесіп қалайын». Нұрбек таянып келіп, сол қолын кеудесіне апара басын иді:

– Ассалаумағалейкүм!

– А... Тіфу... Уағалей...

– Рақым ете гөріңіз, бастық жодас. Жоғарыдан келген уәкілсіз ғой, арызымызды сізге айтпаған да кімге айтамыз...

Жуан сары күржік мойнын оқыс бұрып, «не тантип тұрсың» дегендей үдірейе қарады. Оған мән беріп жатқан Нұрбек жоқ.

– Қынадай қырылып біттік қой, ағатай-ау. Біздің жәй-күйімізді ойлайтын адам бар ма, жоқ па?..

– Мен – бастық та, уәкіл де емеспін, – деді, жуан сары мұздан арылған мұртын жеңімен сүртіп. – Әукеңнің үйіне келген жәй бір қонақпын.

– А... Уәкіл деп қалсам.... – Нұрбек салы суға кетіп төмен қарады. Етігінің тұмсығымен қасат қарды тепкілеп, адам баласы ғой, аяушылық жасап қолыма бірдеңе ұстатар, не ақыл қосар деп дәметкендей мұңын шағып міңгірлеп тұр: – Шынымен бұл зауалдан құтылу жоқ па? Өзім өлсем өлейін. Шиттей жалғыз жарығым тірі қалса екен деймін. Не істесем екен?..

– Не істеуші ең, асырай алмасаң, балаңды үкіметтің бағымына бер. Зеренде аш-жалаңаш жетімдерді күтетін үй ашқан көрінеді. Осы маңайдағылар балаларын сонда апарып жатыр дейді ғой. – Сонан соң жанына жақындап келіп, даусын құпиялай: – Аузыңды ашып отыра берсең, әрине арам қатасың! – деді көзін ойнақшытып.

– Сонда не істеймін?

– Тірлік істеу керек. Алтын, гауһар сияқты асыл заттар болса, тары-талқан табылады. Құмаштың базарында танысым бар, көмектесейін.

– Ондай зат қайдан болсын...

Осы кезде есік әндете ашылып, іштен «О-о, Мұс-еке!» деп мата өлшеген саудагердей құлашын керіп Әубәкір шыға берген. Мұсекесін,

бірақ, құшқалы, қысқалы ұмтылған құшақ жол ортада шашылып кетті. Мұны көрісімен қабағы кілт түйіліп:

Әй, сен мұнда неғып жүрсің? Қайқай, кәне! – деді қолын сілтеп. Нұрбек жалтақ-жалтақ жасқана қарап теріс айналды. Басы салбырап ілбіп келеді. Осы жуан қарынды шырамытқандай. Қай жерден көріп еді? Бет әлпеті, киім киісі емес, тек осы жуан қарыны таныс сияқты. Тоқта, тоқта, Құмаштың базарында көрген екен-ау... Иә, дәл оның өзі!.. Мұрнағы жылы күзде Сұлтанғали марқұм екеуі оны-пұны алмақ боп базарға соққанда, осы қу ең шеткі жаймада жалаңдап өрік-мейіз сатып тұрған. Қос уыс мейізді табақшаға салар-салмаста таразының басы шошаң ете қалғанда Сұлтанғали:

–Әй, андағы арам қарыныңды тарт. Ішіндегі боғын да қосып өлшейін деп пе едің? – деп қамшының сабымен түртіп қалмап па еді. Жанай өтіп бара жатқан біреудің: – Әй, Мұсабай, имансыз бәтшағарсың-ау! – деп бас шайқағаны да есінде. Иә, бұл сол Мұсабай! Жарбитып ескі күпі киіп алғаны несі жәдігөйдің? Жол торыған ұры-қарақшы көп, «е, мұны қойшы, жыртық шапанды мүсәпірден не шығады» деп ойласын деген қулығы ма екен?

Күндіз қаңғалақ қағып жеп-жеңіл зырлап келген шана кешке қарай сықыр-сықыр ауыр қозғалып, түн қойнына сүңгіп бара жатты...

Бір жұма өтер-өтпесте аяғының басы жансызданып ісік жүре бастады. Өз-өзінен ұйып, икемге келер емес. Аштықтан басқа ауруы жоқ сияқты еді, бұл не сонда? Қайдағы-жайдағы есіне түсіп зәресі ұшты. Бойда әл жоқ, көп жүргеннің әсері ме деп, аяғын шоқтың табына қыздырып уқалап та көрді. Тырнақ асты көгіс тартып, башпайлары баржиып кеткен. Қызыл асыққа дейін тұтасқан ісік. Саусақ ұшы батқан жер қан жүгірмей көпке дейін ақ шұқанақ боп бозарып тұрып алады. Жылы суға салып, ысқылап.. білген ем-домының бәрін істеді. Бірақ қайтудың орнына көлкіген ісік күн сайын өршіп өрлеп келе жатқандай.

Сасқалақтаған кезде әнеукүнгі Мұсабай саудагердің: «Зеренде жетімдерді бағатын орын бар», дегені есіне түсті. Мына айналасын тұмшалаған қара түнекте жылт етіп жанған әлсіз шырақ сол.

«Иә! – деді төбеге тесірейген күйі күрсініп. – Жаман айтпай жақсы жоқ. Бойда әл-қуат барда ептеп қалаға жетіп алғаным жөн. Сәті түссе баламды өкіметтің бағымына берермін. Ондай сенімді қолға тапсырып көз жұмсаң өкініш не? Егер өстіп әне-мінемен жүргенде, бір-ақ күнде сылқ етіп тұра алмай қалсаң...» Сумандаған сұп-суық ойды ары қарай қаузауға жаны түршікті.

Баласын жылы орап қол шанаға отырғызды да, елең-алаңнан жолға шыққан. Жалтақ-жалтақ артына қарап қояды. Енді қайтып орала ма, жоқ па, құдай білсін. Қызық-шыжығы аралас азды-көпті ғұмырына қуә

болған мекені қоңырайып соңында қалып барады. Тоқал тамның төбесіндегі мұржа сорайып көзге ерекше шалынады. Күндегі будақтап ұшып жататын бұйра түтін жоқ. Оты өшіп қараң қалған көп үйге тағы бір шаңырақ қосылғаны ма? Жаңа үйден шығарда Ақтұйғынның басы ілінген қадаға барып аз-кем аялдаған. Қу бастың қуысында ызыңдаған жел күңіренген зардай ұзаған сайын өршіп, көпке дейін құлағынан кетпей тұрып алды.

Бір күн иен қалған үйлерге, бір күн жол шетіндегі маяға, түнеп, ілініп-салынып бесінші күні таңартең Зереннің шетіне де ілікті-ау. Қала, қала дегенге бас-аяғына көз жетпейтін бірдеңе шығар деп ойлаған. Айналасын тау қоршаған қазан шұңқырдағы ұйлыққан үйлердің аумағы орыс деревнясының екі-үшеуіндей-ақ қана. Бірақ машина жүреді екен. Тіпті, әне, тұмсығы түтіндеген поезд да ақырып-бақырып көшенің қақ ортасына еніп барады.

Қыр басынан қарағанда, осы көрініс қайнаған тірлік нышанындай көңіліне жылылық ұялатып еді, қала, бірақ табалдырығын аттар-аттамастан сұрықсыз суық жүзбен қарсы алды. Үлкен бір көшені айнала бергенде, өз аулындағы таныс сурет қайта жолықты: ауыздарын тұмшалап ақ шүберекпен таңып алған екі еркек серейген өлікті екі сирағынан дырылдатып сүйреп келеді. Жол шетінде көлденеңінен тақтай сап, қанаты кеңейтілген ат-шана тұр. Үсті айқасқан өлік. Додырған қара шаш, ұйпа-тұйпа қара сақалдар желдің өтінде желп-желп етеді...

Сұрай-сұрай іздеген жеріне де жетті. Қала шетіне салынған бір қабатты ұзын ақ үй екен. Биік сылама дуалдан қар басқан итарқа жал сияқты ұзыннан-ұзақ шұбалып шатыры ғана қылтияды. Сықырлауық көк қақпаны имене ашып ішке енген. Ат шаптырым аула жым-жырт. Самсаған терезелер мынау кім деп жан-жағынан анталаған көздей әсер етті. Кібіртіктеп адымы ашылар емес. Табалдырыққа тақап келгенде жылап, шулаған балалардың ию-қию даусы құлағына шалынды. Әубәкір: «Кеңсеге бас киіміңді шешіп, есік қағып кіру керек» деп, баса көктеп жетіп барғанда талай ежіреңдеген. Бұл жатқың тәртібі қалай екен? Сырланбаған қарағай есікті тоқылдатып қағарын не тұтқаға жармасарын білмей тыпыршып қалған. Сол арада есік сықырсыз ашылып, босағадан егде тартқан арықша сары әйел сығалады. Кісікиік сияқты түрімді көріп шошып кете ме деген, тіпті селт еткен жоқ. Күніне жүз ұшырататын танысына қарағандай, бас-аяғын жайбарақат бір шолып шықты да:

– Сізге не керек? – деді. Артынша не керегін айтқызбай біліп, ішке қарай дауыстады: – Ирина Никифировна, тағы біреу келіп тұр?

Арғы жақтағы дауыс күйзеле шықты:

– Ой, құдайым-ай!.. Кірсін деңіз.

– Жүріңіз.

Нұрбек баласын жетелеп табалдырықтан аттады. Қуықтай ұзын дәліздің іші ала көлеңке. Томпаңдап алдына түскен сары кемпір түкпірдегі ашық тұрған есікті иегімен нұсқап:

– Осында тұра тұрыңдар, – деді де, өзі басқа бір есікке кіріп кетті. Шағын ғана бөлме. Екі темір төсектің ортасына ұзын үстел қойылған. Үсті ыбырсыған қағаз. Төсектің басына бір-бір ақ сүлгі ілініпті, басқа артық мүлік жоқ. Жіліншігі сыздап, босаға жақтағы екі ескі орындықтың біріне отыра кеткісі келсе де, батылы жетпей есік аузында қаққан қазықша қалшыып тұр. Сол екі арада ақ желеңін жүре түймелеп, жиырманьың о жақ, бұ жағындағы бір ақ сары бойжеткен кіріп келді. Жүзі шаршаңқы. Самайдағы бұйраланған аппақ қос уыс шаш жап-жас өңіне жараспай көзге бір түрлі оғаш шалынады екен.

Амандасқан соң орындықтың бірін үстелге қарай жақындатып:

Отырыңыз, – деді. Өзі үстелдің төргі бетіндегі орындыққа жайғасты. Сөзді неден бастарын білмегендей, саусақтарының буынын сытырлатып үзіп бір дем үнсіз қалды. Жақ еттері шақпақтанып бүлк-бүлк етеді. «Басыма пәле болдыңдар ғой», деп ыза болып отыр ма? Көкшіл көзін терезеге қадаған күйі жымдасқан жіңішке еріндерінің жігін жазды:

– Қай жақтан келдіңіз?

– Құмаш ауданына қарасты «Қызыл Ту» колхозынанбыз.

– Түу сол жақтан келіп жүрсіздер ме?

– Басқа шара болмаған соң қайтеміз, шырағым.

– Куәландыруыңыз кәне? – деді қыз оң қолын созып.

– Ол немене?

– Мына баланың жетім екенін растап ауыл советтеріңіздің берген қағазы.

– Жетім емес, өз балам!

Бойжеткен орындыққа шалқайып басын шайқады:

– Жоқ, қабылдай алмаймыз.

– Неге?

– Негесі сол, біз тек жергілікті Өкіметтің қағазы бойынша ғана

аламыз. Әйтпесе азық-түлік бермейді. Қайтып асыраймыз?

– Шырағым-ай, бір жәрдем етсеңші!

– Еш мүмкіндік жоқ. Онсыз да жүз сексен орынға үш жүз бала алып отырмыз.

– Үш жүз бала сыйған жерге, үш жүз бірінші де сияр?

– Жоқ, болмайды, ағасы. Айттым ғой, тек жолдамамен келген жетім балаларды аламыз!

– Шырағым-ау, жетімнен мұның несі артық? Қарашы, міне, түріне. Артымнан ерген жалғыз тұяқ еді, бұдан айырылсам не болғаным? Қайда апарам енді, өлтіріп алам ғой. Кеудесінде шықпаған жаны ғана бар. Міне, көрші өзің! – Көзі шүңірейіп, құр сүйегі саудыраған сәбидің жүзін көрсе, жүрегі жібір деген оймен Нұржанның құлақшынын шешіп, шапанының түймесін ағыта бастап еді, сары қыз:

– Жоқ! Жоқ! Жоқ! – деп шаян шағып алғандай шар етіп ұшып тұрды да, үстелдың үстін жұдырығымен бір қойып, қайта орнына отыра кетті. – Жоқ, көргім келмейді, көргім келмейді! Кетіңдер! Кетіңдер! Кетіңдер! – Басын төмен сап тұқырайған күйі қалш-қалш етеді. Тас түйілген қос жұдырығы көкпеңбек боп, тамырлары шодырайып кеткен, үстелдың бетін үсті-үстіне төпештеп жатыр. – Құдайым-ай, бұл не жазаң. Осылардың қасіретін көруден басқа жазғаның жоқ па маңдайыма!

Жалынып, жалпайсам адам баласы ғой, рахымы түсер деген дәмесі жайына қалды. Талмасы бар адамдай қыздың көгеріп-сазарып өз-өзінен қалшылдаған түрін көріп, шошынғанынан орнынан ұшып тұрды. Баласын жетелеп есікке қарай бұрыла берген. Қыз:

– Ильинична! – деді әлде кімге дабыстап. Томпаңдай басып әлгіндегі кемпір келді.

– О не, Ирочка?

– Менің түстік тамағымды мына екеуіне бер. Ішсін де кетсін!

Жүріңдер, – деп сары кемпір тыпырлап алға түсті. Асханаға әкеліп, екеуінің алдына екі жапырақ қара нан. Екі стакан қара шай мен түбіне шөкімдей ғана тары ботқа салынған екі темір тегеш қойды. Өзегін жыландай жалап жалаңдаған аштық бол-болдың астына алып асықтырса да Нұрбек ерекше бір шыдамдылықпен сабыр сақтап, стакандағы шайды ғана сораптап отыр. Бір неше айдан бері ыстық тамақ көрмеген бала бірден бас салған. Нанды да, ботқаны да көзді ашып-жұмғанша қылғытып қойды. Тегештің түбін жалап өліп барады.

Жұмырына жұқ болмағандай «тағы да бер, әкел», деп бақырып-шақырып қиғылық салсын сол жерде. Босағадан ұстап тыртысып, жүр дегенге көнер емес. Сүйрегендей боп сыртқа әзер шығарған. Сары кемпір сырп-сырп басып қақпаға дейін еріп келді. Кінәлі адамдай күбір-күбір етеді:

– Қарағым-ай, қайтайын. Қолымнан не келеді менің. Бұл да бір зауал болды ғой!.. – деді құмығып.

«Қаңғығанда енді қайда бармақ. Білмеген, көрмеген қаланың қай қуысын тіміскелейді? Тамақтан өтер талғажу табылса, бағанағы көше-көшеде жайрап жатқан өлік не? Бекер-ақ қозғалған екен жылы орнынан. Өз ошағында, басқа болмаса да қара суын қайнатып ішер еді ғой. Қайтып барам дегенше сүйегі жолда қалар. Өзін қойшы, неге де болса көндіккен бас. Балтырға шауып көлкілдеген ісік мынау, қаншаға барар дейсің. Бәрінен бұрын мына қу жалғыздың күні не болар екен?!» Ойы – отыз, қиялы – қырық боп, қақпа алдында теңселіп жүрді де қойды. Кішкентай алаңқайдағы қардың беті қиыр-шиыр. Ақ қағаздың бетіне түскен мағынасыз шимай сияқты. Сол сенделіспен түс ауған. Кенет көңіліне бір ой сап ете түскені. Баласын қолынан ұстады да, дедектеген күйі қақпаның жанына алып келді.

Нұржан, көкешім, құлыным! – деді құлағына еңкейіп. – Жаңағы әйей апаны көрдің ғой. Соған барсаң, нан береді, көже береді. Тоясың. Үйге кір де, шықпай жатып ал. Ұқтың ба? Кәне, бара ғой... – Темір есікті ақырын ашып, енгізіп жіберді. Тамақтың атын естісімен-ақ жұлқына жөнелген бала бұны керек қылатын емес. Артына қараған да жоқ. Бір жығылып, бір тұрып әлсіз аяғын әзер қозғап, қалт-құлт етіп кетіп барады. Бұл саңлаудан сәл сығалап тұрды да, аулаққа қарай қаша жөнелді. Тапырақтап барып анандайдағы бір ескі үйдің қалқасына тығылды. Жүгіргендікі ме, әлде не болар екен деген қорқыныштан ба, жүрегі тыпырлап кеудесіне сияр емес. Тасадан баспалап қарап тұр. Ілешала көк есік шалқалай ашылды да, іштен екпіндей басып әлгіндегі қартаң әйел шықты. Нұржанды білегінен ұстап алған. Әйел жұлқылап бері тартса, бала тырмысып ары тартады. Жан-жағына алақ-жұлақ қарап, қашып бара жатқан біреуге дабыстағандай:

– Әй, әй! – деді айқайлап. – Қайдасың? Балаңды неге тастап кеттің? Мә, мә, ал! Аш-жалаңаш жетімнің жылағаны мұнсыз да жетеді. Әй, әй, бері кел... Көрінбейді ғой, шынымен кетіп қалғаны ма? Қап, құдай-ай, жер соқтырып кетті-ау, енді қайттік? Тірідей өз баласнан өзі безген бұл не заман, Жаратқан-ау!.. – Екі санын кезек сабалап, басын шайқап, бір шама тұрды да, баланы жетелеп қайта ішке беттеді.

Нұрбек мең-зең. Қайтер екен деп ұстараның жүзіндей қылпылдап тұрып қара терге түсіпті. Иығындағы таудай жүкті аударып тастағандай. «Уһ!» деп тұрған жерінде сылқ етіп тізерлей кетті. Езуінде

болмашы күлкі жүгірді. Өне бойын сал-сал бір бойкүйездік меңдап барады. Қалғығандай бей-жай хал, бірақ, ұзаққа созылған жоқ. Сумаңдаған суық ой көкірек түкпірінен жылт еткенде, санына біз сұғып алғандай қайта ұшып тұрды. «Аналар қазір бәрі жабылып іздесе, бұл жерден ұстап алады ғой!» Үй-үй, ағаш-ағаштың арасын тасалап бүкендей жөнелді. Көк қақпаның алдын көз шалатындай жерге барып бір-ақ еңсе көтерген. Бедірейген есікке жалтақ-жалтақ қарайды. Әзірге даңғыра қағып, сыртқа жүгіріп шыққан ешкім жоқ, не болса да ішінде болып жатыр.

Бірте-бірте күдігі сейлейін деді. Іле-шала шулап шықпаған кісі енді шыға қоймас. Сонда да жіпсіз байланып, көк қақпаны алыстан шолып ұзақ жүрді. Күн екіндіге ауды. Сонда ғана баласының барған жеріне балдай батып, судай сіңгеніне көзі жетіп, көңілі орнына түскен.

Беті ауған жаққа қаңғалақтап жүріп келеді. Бір қараса, қаланың сыртына шағапты. Бет-алды – бұдырсыз кең жазық. Қапталында серең-серең еткен діңгектей өзінің көлеңкесінен өзге ақ қар тұмшалаған айналада қыбырлаған ештеңе жоқ. Азынаған жапан түз. Өзінің көкірегі де дәл қазір осындай ой-сезім, үміт-тілектен ада, үңірейген кеуек бірдеңе сияқты. Сұп-суық жел кеулеген бос кеңістік. Япырм-ау, неге селт етпейді, неге серпілмейді? Осы уақытқа дейін кеудесін өпге сүйреп, мұқалтпай, талай қанды қыспақтан алып шыққан қажыр-қайраты қайда? Соңғы тамшысына дейін сарқылып біткені ме? Бұрандасы босаған ойыншықтай өне бойы былқ-сылқ. Аяқ-қолы еркіне көнер емес. Құйын ұйтқыған ақ қардың үстіне құлай кетуге пейіл. Жанын шүберекке түйіп, тіс-тырнағымен тырмысып арпалысып келсе – соның бәрі тек баласы үшін ғана екен, дірілдеп-қалшылдап, артымдағы жалғыз тұяқтан айырылып қалмайын деп қана өмір сүріпті. Енді, міне, кішкентай қарашығы өлмес күнін өзі көреді-ау деген медет көңіліне орнаған соң жан дүниесін тастүйін ұстап тұрған бір сиқырлы серіппе сырт етіп үзіліп кеткен тәрізді. Бей-жай. Санадағы саңлау бітеліп, меңіреу, топас бір күй меңдеп алған. Мынау жалған дүниеде енді оған ештеңенің керегі жоқтай, бәрінен жеріп, бәрінен қажып біткен. Бір күн де болса жарық дүниенің дәмін татайын деген түйсік-тілек санасынан мүлде сызылып қалған. Үміт қуалап ұмтылғысы, талпынғысы келмейді. Атағының өзімен-ақ алты қырдың астынан тітіркенткен аждаһа ажалдың бұл үшін шегірткелік сұсы қалмапты. Қайта, алатын құдай шыбын жанды қинамай алсыншы, мына ит тірлік-азаптан тезірек құтылсам екен дейтіндей.

Бір басып, екі басып, төбе басына тамғалы тұрған қызыл тамшы – Күнге қарай тәлтіректеп келеді. «Әне бір жол шетінде қарайған не? Шөмеле екен ғой. Сонда барып жантая кетсе болды. Одан ары не болса, ол болсын...» Аяғынан жан кетіп қозғалтар емес. Таяқ тастам жерге шайқалақтап зорға жеткен. Кісі сиярдай шөмеленің шетін үңгіп жаймалады да, сылқ етіп құлай кетті. Жусан мен көк мияның

бұрқыраған иісінен басы айналып, көзі бұлдырап барады. Сол иістен ішіндегі жыланы өре түрегелгендей, айыр тілін өзегіне қадап солқылдата жөнелді. Денесі бір ысып, бір суыды. Ернін қырши тістеп, домаланған күйі үнсіз жатыр.

Кенет әлде не сыбдыр еткендей болды. Қайтып тұрмасқа, қозғалмасқа тас-түйін бекінсе де, еркінен тыс бір күш орнынан жұлып алды. Олай-бұлай қараймын дегенше, құлағы дөңгеленген, ұзын құйрық қара тышқан сып етіп шөптің арасына сүңгіп кеткені. Нұрбек атылып кеп сол тұсты қос қолымен бас салды. Шеңгелдеп қысып суырып алған шөпті ақырын жазып еді, ештеңе жоқ. Есі шығып апыр-топыр үңги бастады. Тізерлеген күйі уыс-уыс шөпті жан-жағына бұрқыратып шашып жатыр, шашып жатыр. Қазір ұстап алатындай жүрегі аузына тығылып, қолдары дір-дір етеді. Кішкентай шөмеленің лезде қорс-қопасын шығарды. Қуыс-қалтарысты тінткілеп алай да шиырлады, былай да шиырлады. Сонда да қояр емес. Еңбектеген қалпы ана жерді бір, мына жерді бір бас салып арпалысқа түсуде...

Бірте-бірте айналасының бәрі бұлыңғыр елеске айналып, шатаса бастады. Көз алдынан мың-сан елес көшіп, не істеп, не қойып жатқанын білмейтіндей. Жаңағы қара тышқан біресе қоян, біресе қой, енді бірде құлағы едірейген бұзау боп елестеп кетеді. «Шіркін, қазір алып соғып бауыздап, ыстық қанын қорқыратып сорар ма еді!» Әне ұстаймын, міне ұстаймын деп ұмтылғанда, зым-зия ғайып боп кетерін қайтерсің. Аспан астын есірік айқайға толтырып алас ұрып жүр.

Айдалада ұлып қарлы құйын ұйтқиды. «Жо-жоқ, бұл жал-құйрығы желбіреп желдей жүйткіп жүрген өзінің Ақтұйғыны ғой. Жеттің бе, жануарым! Сенен айырылғалы мен бейбақ не күн кешпедім... Тұу, жануарым, қандай семіргенсің? Кәне, сауырыңнан сипайыншы... Жо-жоқ, дір-дір етіп төңкерілген сенің сауырың екен десем, мынау мұп-мұздай қардың беті ғой! Ойбай-ау, қайда кеттің? Жал-құйрығың жайылып аспанға ұшып барасың ғой? Қалықтаған ақша бұлт дерсің тіпті. Тоқта, ең болмаса, мына шұбатылып ұйтқыған құйрығыңнан ұстайын, ала кетші мені. Қор болдым ғой әбден, құтқаршы мына азаптан».

Екі қолын көкке жайған күйі ұмтылып тұра берді де, кекжең етіп шалқасынан түсті. Ақ боран – Ақтұйғынның желбіреген жал-құйрығы қисайып, көгіс тартып бара жатқан жүзді сипай берді, сипай берді...

***

Өлі даланы кебін боп ораған аппақ қарды қақ айыра ұбап-шұбап, бір топ қарайған келеді. Салт аттысы бар, шаналысы бар ұзын саны – он шақты адам. Бұл – үкімет тарапынан жедел түрде құрылып, аштарды құтқару үшін ауыл-ауылды аралауға шыққан «көмек комиссиясының» керуені еді. Көш басындағы ақ боз атты, ықшам киінген жігіт ағасы

шашылып жатқан шөмеленің тұсынан өте бере тізгін тежеді:

– Әне бір қарайған не? – деді қабағын алақанымен қалқалап. – Айналасында қарғалар ұшып жүр ғой?

Үлкен қара тонның жағасына мұрнын тығып көзі ғана жылтыраған ақсұр жігіт күңк етті:

– Не болсын, өлік шығар.

Көш бастаушы тіл қатпастан аттың басын солай қарай бұрды. Азық-түлік, дәрі-дәрмек тиелген үш шана жолдың үстінде қалды да, салт аттылар іркес-тіркес соңынан ерді.

Екі қолы көкке созылған күйі серейіп қатып қалған. Айдаладағы қураған қос түбір сияқты. Екі көзді қып-қызыл ғып үңгіп құнжыңдап жатқан үлкен қарақұс аттылар жақындай бергенде қанатын самарқау қағып ұша жөнелді. Атын оқыс тебініп қалып, біраз жерге шоқытып барған жалба тымақты біреу «қап, сені ме!» деген кісіше далақтап, аспанға жұдырығын біледі.

Өлікке жете бере жерге түсіп, бәрі үн-түнсіз ошарыла қалған. Бастықтың істегенін қайталап бірі құлақшынын, бірі тымағын шешіп жатыр. Жұрттың артын ала тұрған еңкіш жаурын, ажарлы кісі ғана биік түлкі тымағын шешкен жоқ. Ернін жыбырлатты да, шоқша сақалын саумалаған болып, оң қолымен бетін сипады. Бастық құлақшынын қайтадан киіп жатып шеттеу тұрған дембелше жігітке иек қақты.

– Әу, Ерғали. Мынау түнде қонған колхозымыздың жері ме?

– Иә, Николай Исакович.

– Демек, бұл «Социализм» колхозының жеріндегі жүз жетпіс үшінші өлік де. Ұмытпай жазып қой.

– Қазір, Николай Исакович... Мына өлікті не істейміз?

– Бір қабат топырақпен болса да бетін жабайық. Обал болады! – деді түлкі тымақты кісі бастықтың алдын орап. Исакович сыңар езуінен мырс етті:

– Ақ қар – көк мұзда жалғыз күрекпен қайтып көр қазбақсың. Өлер адам өлді. Тірінің қамын ойлайық. Аялдамай жүру керек.

– Жоқ, бұлай тастап кетуге болмайды! – деді көзілдірікті дәрігер басын үсті-үстіне шайқап. – Ертең күн жылынғанда шіріп, ауру таратуы ықтимал. Аштан өлді ме, сүзектен өлді ме – қайдан білеміз?

Аузына ақ шүберек тартып өліктің айналасындағы қарды аяғымен аршыды. Сонан соң тонының ішінен бір шөлмек спирт алып мәйіттің үстіне қылқ-қылқ еткізіп шашты да жұртқа әмір берді:

– Кәне, мына шөпті әкеп үстіне үйіңдер.

Топты адам ләм деген жоқ. Оңай жол табылғанына қуанып кеткендей, бәрі құнжыңдап іске кіріскен, Дәрігер сіріңке шағып, әуелі езуіндегі добалдай махоркасын тұтатты да, шарпыны үйілген шөптің шетіне тастай салды. Қара шашын жайып ұшып тұрған түтін сәт сайын зорайып, биіктеп барады. Аспанда «несібімізден неге қағасыңдар» дегендей қарқ-қарқ етіп, бір топ қарға қалықтап жүр.

1987 ж.

Оглавление

[БІРІНШІ ТАРАУ](#)

[ЕКІНШІ ТАРАУ](#)

[ҮШІНШІ ТАРАУ](#)

[ТӨРТІНШІ ТАРАУ](#)

[БЕСІНШІ ТАРАУ](#)